

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Sociální psychologie

PhDr. Markéta Hrdličková

**Raná interakce rodič-dítě se
zaměřením na pohlavní specifika**

**Early parent-child interaction focused on gender
specifics**

DISERTAČNÍ PRÁCE

Vedoucí práce: doc. PhDr. Lenka Šulová, CSc.

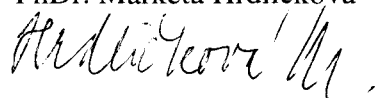
2009

Prohlášení o původnosti práce

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze, dne 10.5. 2009

PhDr. Markéta Hrdličková

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat doc. PhDr. L. Šulové, CSc. za pečlivé vedení práce, cenné rady a připomínky, včetně poskytnuté literatury a Ing. Alžbětě Svobodové, Ph.D. za konzultace při statistickém zpracování dat.

Dále děkuji manželovi Tomášovi a celé rodině za velkou podporu a toleranci.

OBSAH

TEORETICKÁ ČÁST.....	6
ÚVOD	6
1. TEORIE RANÉHO CITOVÉHO POUTA (ATTACHMENTU).....	10
1.1. ÚVOD.....	10
1.2. HLAVNÍ PŘEDSTAVITELÉ A MYŠLENKOVÉ ZDROJE.....	10
1.3. DEFINICE A ZÁKLADNÍ POJMY	15
1.4. FÁZE VÝVOJE RANÉHO CITOVÉHO POUTA.....	20
1.5. ZAČÁTEK A UKONČENÍ PRIMÁRNĚ VAZEBNÉHO CHOVÁNÍ	20
1.6. SOUČASNÉ POJETÍ RANÉHO CITOVÉHO POUTA	21
2. RANÝ VZTAH MATKA - DÍTĚ A JEHO SPECIFIKA.....	22
2.1. SOCIOEMOCIONÁLNÍ VÝVOJ VZTAHU MATKA – DÍTĚ	22
2.2. FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ KVALITU CITOVÉHO PŘILNUTÍ	32
3. RANÝ VZTAH OTEC-DÍTĚ A JEHO SPECIFIKA	35
3.1. HISTORICKÝ POHLED NA POSTAVENÍ OTCE.....	35
3.2. OTCOVSKÁ ROLE.....	36
3.2.1. Otec jako socializační činitel	38
3.2.2. Proces triangulace	39
3.2.3. Otec a jeho vliv na formování sexuální identity	39
3.2.4. Role otce z hlediska morálního vývoje dítěte	40
3.3. HRA OTEC-DÍTĚ A JEJÍ SPECIFIKA.....	41
3.3.1. Otcovská mluva	42
3.4. OTEC V PSYCHOANALYTICKÉ TEORII.....	43
4. RODINA A JEJÍ ROLE Z HLEDISKA RANÉ INTERAKCE.....	46
4.1. VYMEZENÍ POJMU RODINA	46
4.2. RODINA JAKO SYSTÉM.....	47
4.3. ZÁKLADNÍ FUNKCE RODINY	49
4.4. SOUČASNÁ RODINA	51
4.5. RANÉ CITOVÉ POUTO Z HLEDISKA RODINNÉHO SYSTÉMU	52
4.6. KONCEPT BEZPEČNÉ RODINY (SECURE FAMILY BASE)	53
4.7. MOŽNÉ PŘÍČINY NARUŠENÍ INTERAKCE PRIMÁRNÍ PEČUJÍCÍ OSOBA – DÍTĚ.....	53
4.7.1. Příčiny ležící mimo rodinu.....	55
4.7.2. Příčiny ležící uvnitř rodiny	56
4.8. RANÁ INTERVENCE Z PSYCHODYNAMICKÉHO HLEDISKA.....	57
5. VÝVOJ DÍTĚTE V BATOLECÍM OBDOBÍ	62
5.1. VÝVOJ MOTORICKÝCH DOVEDNOSTÍ	63
5.1.1. Hrubá motorika	63
5.1.2. Jemná motorika.....	64
5.2. KOGNITIVNÍ VÝVOJ	64
5.3. VÝVOJ JAZYKOVÝCH SCHOPNOSTÍ	65
5.4. EMOČNÍ VÝVOJ A SOCIALIZACE.....	67
5.4.1. Socializace	68
5.5. NORMY CHOVÁNÍ, PREMORÁLNÍ UVAŽOVÁNÍ A JEDNÁNÍ	69

5.5.1.	Morální vývoj z hlediska psychoanalýzy a neopsychoanalýzy	70
5.5.2.	Morální vývoj z hlediska kognitivně vývojového přístupu	71
5.5.3.	Vývoj sebepojetí batolete.....	72
5.5.4.	Rozvoj genderové identity	74
6.	ZÁKLADNÍ METODY A VÝZKUMY V OBLASTI TEORIE RANÉHO CITOVÉHO POUTA	76
6.1.	METODY MĚŘÍCÍ RANÉ CITOVÉ POUTO A RANOU PÉČI	76
6.1.1.	Typologie vyplývající z SST	80
6.2.	ZÁKLADNÍ VÝZKUMY.....	81
6.2.1.	Projekt v Ugandě.....	82
6.2.2.	Projekt v Baltimore	82
6.2.3.	Teorie raného citového pouta jako determinanta interpersonálních vztahů	83
6.2.4.	Psychoanalytické příspěvky k rozvoji teorie raného citového pouta	85
EMPIRICKÁ ČÁST		88
ÚVOD		88
1.	POPIS SBĚRU DAT	90
2.	VÝZKUMNÝ VZOREK.....	93
3.	METODA	95
3.1.	Pozorování	95
3.2.	Počítačové zpracování v systému V.I.P.	96
3.2.1.	Možnosti analýzy dat	97
3.3.	Výhody a nevýhody systému V.I.P.....	98
3.4.	Statistické zpracování	99
4.	KATEGORIE A HYPOTÉZY	100
4.1.	KATEGORIE.....	100
4.2.	HYPOTÉZY	100
5.	VÝSLEDKY A INTERPRETACE DAT	102
6.	DISKUZE	121
7.	ZÁVĚR	126
PŘÍLOHY.....		128
PŘÍLOHA Č. 1 – KOMPLETNÍ SEZNAM KATEGORIÍ		128
<i>Repertoár chování – dítě.....</i>		<i>128</i>
<i>Repertoár chování - matka.....</i>		<i>134</i>
<i>Repertoár chování - otec.....</i>		<i>138</i>
PŘÍLOHA Č. 2 - FOTOGRAFIE JEDNOTLIVÝCH HRAČEK.....		142
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY		144

Teoretická část

Úvod

Problematika raného citového pouta (attachment) není nově nastoleným tématem. V psychologii objevuje od konce 60. let 20. stol. a je spjata se jmény britského psychoanalytika a psychiatra **Johna Bowlbyho** a jeho spolupracovnice kanadské klinické psycholožky **Mary D. Salter Ainsworthové**. Původní zaměření raného citového pouta na interakci matky a dítěte bylo postupně rozšiřováno a dále rozpracovááno jejich následovníky. Vznikla řada nových metod a přístupů, které byly využity pro další výzkumné studie. Na základě výsledků těchto studií se stále rozšiřuje a zpřesňuje naše poznání v oblasti fungování primárně vazebných vztahů.

Terminologie vztahující se k teorii raného citového pouta není v češtině dosud jednotná. K termínu **attachment** existuje několik ekvivalentů: **rané citové pouto** (Kulíšek, 2000), **přimknutí** (Faber, Pilařová, 2001), **připoutání** (Břicháček, 1999), **vazba** (Poethe, 2001, Radimská, 2002). Jiní autoři (Vavrda, 2005) se rozhodli termín nepřekládat a používají anglický termín attachment případně attachmentový.

Pro účely této práce jsme se rozhodli, že budeme užívat termín *rané citové pouto*. Domnívám se, že kdybychom používali termín *vazba*, ochudili bychom se o explicitní vyjádření citové složky, která se nám jeví jako velmi podstatná. Jelikož termín *citové pouto* neumožňuje v češtině srozumitelně vyjádřit přívlastek (např. attachment behaviour, attachment figure atd.), rozhodli jsme se pro tyto případy užívat termín *primárně vazebný*.

Přestože je v češtině termín *rané citové pouto* známý, dosud chybí ucelené přehledové studie. Patrně nejpodrobněji se v poslední době

touto problematikou zabýval V. Vavrda ve své knize *Otázky soudobé psychoanalýzy* (Vavrda, 2005). Velmi zdařilý je i přehled této problematiky prezentovaný v článku P. Kulíška (Kulíšek, 2000). Na toto téma vznikla před několika lety rovněž diplomová práce, která mapuje problematiku výzkumu v oblasti raného citového pouta (Radimská, 2002).

Tato dizertační práce vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR č. 406/01/220, jehož řešitelem je doc. PhDr. L. Šulová, CSc. Základním cílem výše zmíněného grantu je právě srovnávání specifického chování matky a otce k dítěti.

Cílem práce je zkoumat a přispět k bližšímu poznání fungování rané interakce mezi rodičem a dítětem a to s využitím nejnovějších zahraničních i domácích pramenů. V teoretické části práce se budeme zabývat interakcí mezi rodičem a dítětem z pohledu teorie raného citového pouta. Vycházíme zde z myšlenek hlavních průkopníků teorie, tedy **J. Bowlbyho** a **M. D. Salter Ainsworthové**. Soustředíme se zde rovněž na definování základních pojmů, se kterými teorie raného citového pouta pracuje.

Ve druhé a třetí kapitole se věnujeme podrobnějšímu pohledu na interakci matka-dítě a otec-dítě z pohledu socioemocionálního vývoje. Zatímco problematika rané interakce matka-dítě je předmětem dlouhodobého zájmu a to nejen psychologů, systematictější studium interakce otec-dítě je poměrně nově nastoleným tématem. Proto také množství dosud získaných poznatků a tedy i literatury, která se váže k tomuto tématu je nepoměrně menší než k interakci matka-dítě.

Čtvrtá kapitola je věnována rodině z hlediska rané interakce, což je téma, které u nás podrobněji rozpracovala příkladně L. Šulová. Vedle definování pojmu rodina a vymezení jeho základních funkcí se zde také snažíme vysledovat možné příčiny narušení interakce jedince a pečující

osoby v rámci rodiny a uvádíme stručný přehled rané intervence a to se zaměřením na psychodynamické hledisko.

Pátá kapitola pojednává o vývoji dítěte v batolecím období a to s ohledem na fakt, že empirická část této práce se zaměřuje na výzkum dětí právě v tomto období. Toto období sledujeme z hlediska vývoje **motoriky, řeči, kognice, sebepojetí, morálky a socioemocionálního hlediska.**

Teoretickou část práce uzavírá kapitola týkající se hlavních metod a výzkumů v oblasti raného citového pouta. Cílem této kapitoly je přehledně zmapovat nejdůležitější metody, které byly v této oblasti vyvinuty a to od klasických (**Strange Situation Test**) po ty novější (**Child Attachment Interview**). V části věnované hlavním výzkumům se snažíme zmapovat více než tři desetiletí trvajícím zájem o tuto problematiku s důrazem na aktuální trendy a oblasti ve kterých výzkum probíhá.

Praktická část je logickým vyústěním teoretické a klade si za cíl zkoumat a blíže poznat zákonitosti interakce mezi rodičem a dítětem. V rámci této interakce se zaměřujeme na zkoumání rozdílů v chování matky a otce vůči dítěti a jejich komplementaritu. Dále se soustředíme na projevy chování dětí s ohledem na pohlavní specifika.

Za tímto účelem jsme pozorovali děti ve věku 12, 24 a 36 měsíců (+/- dva měsíce) při hře s matkou a otcem v domácím prostředí. Natáčení probíhala v Praze a okolí. Podle předem daných kategorií jsme zaznamenávali a hodnotili projevy chování během hry a to přímo v počítačovém programu V.I.P. Jedná se o tři hlavní kategorie: **dítě, matka a otec**. Ke každé z těchto kategorií náleží sedm stejných podkategorií tzv. *prvního řádu*: **vokalizace, motorika, pohledy, postoj, emoce, fyzický kontakt a manipulace s hračkou**. Ty se pak dále člení na další podkategorie tzv. *druhého řádu*. Jejich kompletní seznam je uveden v příloze č. 1 na konci této práce. Pomocí tohoto souboru

kategorií a podkategorií je každý záznam vyhodnocen. Následně jsme si stanovili 9 nulových hypotéz (*interakce matka-dítě a otec-dítě se neliší, interakce matka-syn a otec-syn se neliší, interakce matka-dcera a otec-dcera se neliší, interakce matka-dcera a matka-syn se s věkem nemění, interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem nemění, interakce dcera-matka a dcera-otec se neliší, interakce syn-matka a syn-otec se neliší, interakce dcera-matka a syn-matka se s věkem nemění, interakce dcera-otec a syn-otec se s věkem nemění*), které jsme testovali pomocí faktorové analýzy ANOVA a to na 5% hladině významnosti. V případě, že se daná hypotéza nepotvrdila, zkoumali jsme podrobněji kategorie prvního řádu a hledali hlavní rozdíly v interakci.

1. Teorie raného citového pouta (attachmentu)

1.1. Úvod

Rané citové pouto (attachment) dítěte k pečující osobě, resp. osobám patří mezi významné faktory ve vývoji osobnosti. Jeho základy jsou položeny patrně již během těhotenství a u každého jedince se vyvíjí jedinečným způsobem. Kvalita tohoto pouta vytváří předpoklad proto, aby jedinec mohl vnímat svět jako bezpečný a neohrožující. Pokud toto pouto z nějakého důvodu chybí nebo je narušeno, je více pravděpodobné, že i vnímání ostatních lidí a celého světa bude poznamenáno určitou úzkostí, či pocitem nedůvěry.

Základní podoba raného citového pouta vzniká během prvních třech let života jedince a poté je do značné míry trvalá a jen obtížně změnitelná. (Kulíšek, 2000).

1.2. Hlavní představitelé a myšlenkové zdroje

Zájem o problematiku rané interakce byl zpočátku zaměřen téměř výlučně na interakci matka–dítě. Teprve v poslední době se okruh zájmu podstatně rozšiřuje i na jiné osoby (zejména otce, prarodiče, vychovatele atd.). V průběhu 20. století byl tento zájem ovlivněn několika myšlenkovými zdroji. Byly to zejména:

- A. **psychoanalytické práce**, které upozorňovaly na význam raného dětství,
- B. **etologická pozorování** v přirozených i experimentálních podmínkách, která vybízela k hledání analogií v chování lidském,
- C. **kulturně antropologické studie**, které se zaměřily na studium chování přírodních národů a iniciovaly řadu interkulturních srovnávání (Šulová, 1998).

Vedle těchto zdrojů je nutné připomenout, že stimul pro růst zájmu o ranou interakci matka – dítě bezpochyby podnítil i **technologický**

rozvoj posledních let, který umožňuje získat mnohé poznatky o životě dítěte v období prenatalním (izotopické techniky, ultrazvuk, mikrokamery zaznamenávající intrauterinní život plodu), ale i přesně analyzovat jeho peri- a postnatální projevy (počítačové vyhodnocování akustických projevů, analýza očních kontaktů novorozence s matkou, analýza videozáznamů interakce matka – dítě) (Šulová, 1998).

Hovoříme-li o raném vztahu matky a dítěte, nelze opomenout přínos **S. Freuda** (1856-1939) a jeho následovníků. S. Freud (spolu s Ch. Darwinem) inicioval vědecké pozorování dětí a podnítil teoretické spekulace o roli dětství ve vývoji jedince. Z jeho pohledu bylo dítě tvorem plným nespoutaných pudových napětí, které lze jen nedokonale krotit společenskými omezeními.

Jeho dcera **A. Freudová** (1895-1982) jako jedna z prvních analyzovala malé děti a pracovala s dětmi opuštěným, či jinak deprivovanými. Zdůrazňovala přípravné stádium analýzy dětí, protože děti nepřicházejí za terapeutem proto, že mají samy problém, ale protože má problém někdo s nimi. A. Freudová kladla důraz na pedagogickou a výchovnou aplikaci psychoanalýzy a některé její myšlenky jsou dodnes aktuální. Upozorňovala na situace odloučení dítěte od matky v nemocničním prostředí a domnívala se, že kvalitní vztah dítěte s matkou je důležitý pro osamostatňování dítěte od matky (Mitchell, Blacková, 1999, Sayersová, 1999, Černoušek, 1997).

Další průkopnicí ve studiu dětí a interakce matka - dítě byla **M. Mahlerová** (1897-1985). Jejím významným přínosem je to, jak rozpracovala a analyzovala vztah matka - dítě. Tak jako jiní připisuje velký význam vlivům prostředí, které ve vývoji interagují s vrozenými dispozicemi dítěte. Podrobnému popisu vztahu matka-dítě dle M. Mahlerové se věnujeme v kapitole 2.

R. A. Spitz (1887-1974) podobně jako A. Freudová výzkumně využil poválečné nepříznivé podmínky a analyzoval vývoj dlouhodobě

hospitalizovaných dětí. Vycházel z psychoanalýzy a etologických pozorování. Svoje poznatky shrnul v knize **Hospitalismus** (1940). Podává zde svědectví o dětech od narození odložených do ústavní péče, kde sice byly uspokojovány jejich tělesné potřeby, ale chyběla trvalejší interakce s pečující osobou. (Mitchell, Blacková, 1999).

Raná interakce matka - dítě stála rovněž v popředí zájmu všech hlavních psychoanalytických teoretiků poválečné doby: **M. Kleinové**, **W. Biona**, **D. W. Winnicotta** a dalších.

Teorie raného citového pouta (attachment theory¹) je spojována nejčastěji se jmény svých zakladatelů, kterým byli britský psychiatr a psychoanalytik **J. Bowlby** (1907-1990)² a kanadská klinická psycholožka **M. D. Salter Ainsworthová** (1913-1999).

J. Bowlby vycházel mimo jiné z pozorování deprivovaných dětí³, podobně jako příkladně R. A. Spitz. Po ukončení vysokoškolských studií⁴ pracoval jako učitel ve škole pro nepřizpůsobivé děti⁵. Právě zde začal poprvé promýšlet otázku významu rodinných vztahů v období raného dětství a jeho dopad na další vývoj osobnosti⁶. Jeho články z let 1957-9 podnítily řadu diskuzí na téma interakce matka-dítě a otázky rané separace a její dopady na další psychický vývoj dítěte. Na toto

¹ Teorie byla zpočátku v Evropě odmítnuta a stala se doménou vědecké psychologie v USA. Tato situace se postupně změnila, když psychoanalýza ztratila svůj dogmatismus a otevřela se vlivu dalších disciplín.

² J. Bowlby pocházel z vyšší střední třídy: jeho otec sir Anthony byl úspěšný londýnský chirurg (operoval jednoho ze synů královny Viktorie), kterému byl udělen rytířský titul a v roce 1920 se stal prezidentem Královského kolegia chirurgů. Jeho matka May Mostyn pocházela ze slavného šlechtického rodu (Holmes, 1993).

³ J. Bowlby byl po válce pověřen Světovou zdravotnickou organizací (WHO) vypracovat zprávu o duševním zdraví dětí bez domova. Výsledkem byla obsáhlá zpráva – sociální dokument: **Maternal Care and Mental Health** (později přejmenováno na *Child Care and the Growth of Love*), která vyšla v roce 1951 a záhy se stala bestsellerem. Ze zprávy vyplývá poselství o tzv. *deprivačním cyklu* tj., že zanedbávané dítě vyroste v zanedbávajícího rodiče.

⁴ J. Bowlby měl vynikající studijní výsledky a již během studií získal řadu ocenění (Holmes, 1993).

⁵ J. Bowlby zde působil v letech 1928-1929.

⁶ J. Bowlby se záhy rozhodl pro kariéru dětského psychiatra a současně s medicínou (studium v letech 1929-1933 na University College Hospital, London) zahájil výcvik v britském Psychoanalytickém institutu (výcvik vedla J. Rivierová a supervizi absolvoval u M. Kleinové).

téma byl natočen rovněž film (*A two-year old boy goes to hospital*⁷), který přispěl k liberalizaci pravidel návštěv rodičů dětských pacientů v nemocnici. J. Bowlby je vedle S. Freuda a C. G. Junga jeden z mála psychoanalytiků, jehož jméno a práce se staly všeobecně známými⁸.

Základní myšlenkové zdroje ze kterých J. Bowlby vychází jsou tehdy přijímané teorie a to *psychoanalýza*⁹ a *etologie*¹⁰. Dále byl J. Bowlby ovlivněn myšlenkami Ch. Darwina¹¹, K. Craika¹² a I. Suttie¹³. Jeho teorie byla ovlivněna nejen psychoanalýzou a etologií, ale i evoluční a systémovou teorií a kognitivní psychologií.

Hlavní témata jeho práce lze vymezit do tří základních okruhů:

- A. dopady mateřské deprivace na psychický vývoj dítěte
- B. význam vazby mezi rodiči a dětmi
- C. význam a potřeba jisté základny (secure base) a potřeba raného citového pouta (Holmes, 1993).

Na konci druhé světové války byl J. Bowlby jmenován vedoucím dětského oddělení **Tavistocké kliniky**¹⁴, kde vybudoval vlastní

⁷ Film natočil J. Bowlbyho spolupracovník J. Robertson a podílely se na něm rovněž M. D. Salter Ainsworthová a M. Bostonová. Zpočátku se setkal se smíšenými ohlasy, část psychoanalytické společnosti (Kleiniani) jej odmítla.

⁸ Jeho celoživotní práce ovlivnila řadu oborů zejména pediatrii, vývojovou psychologii a psychiatrii.

⁹ Psychoanalýza nabízela dva pohledy na interakci matka – dítě: tzv pudovou teorii, která vycházela ze S. Freuda a teorií objektních vztahů vycházející z M. Kleinové, J. Fairbairna a M. Balinta. K této druhé teorii se zpočátku přiklonil i J. Bowlby. Záhy však zaujal k psychoanalýze poněkud kritický postoj a postupně se pro narůstající neshody odklonil od psychoanalytické společnosti. Jeho výhrady vůči psychoanalýze byly vedeny třemi směry. 1. kritizoval fakt, že psychoanalýza opomíjela reálnou zkušenost jedince a vlivy prostředí a namísto toho přeceňovala význam fantazie, 2. kritizoval prostředí dogmatismu a autoritářství, které na půdě psychoanalytické společnosti panovalo a 3. kritizoval nedostatek experimentálního pozorování a absenci vědeckých metod (Holmes, 1993).

¹⁰ Vycházel především z prací K. Lorenze a N. Tinbergena. Později začal spolupracovat s R. Hindem (Holmes, 1993, Vavrda, 2005).

¹¹ J. Bowlby se celoživotně zajímal o osobu a dílo CH. Darwina a napsal jeho psychobiografii, která vyšla několik měsíců před jeho smrtí (Holmes, 2003).

¹² absolvent psychologie na Cambridge, inspiroval J. Bowlbyho k vytvoření konceptu vnitřního pracovního modelu

¹³ Ian Suttie napsal v roce 1935 knihu *The Origins of Love and Hate*, která přispěla k pohledu J. Bowlbyho na sociální psychologii.

¹⁴ Jmenován v roce 1946, vedoucí funkce na Oddělení pro rodiče a děti zastával do roku 1972 (Holmes, 1993).

výzkumný tým, který se zaměřil na zkoumání dyády matka-dítě v matčině přítomnosti.

Výsledky své celoživotní práce shrnul do monumentální trilogie: **Attachment and Loss** (Bowlby, vol. 1, 1969, vol. 2 1973, vol. 3 1980).

M. D. Salter Ainsworthová¹⁵ byla J. Bowlbyho spolupracovnicí a prováděla cenná dlouhodobá a systematická pozorování interakce matek a dětí¹⁶. Vyvinula laboratorní techniku, zaměřenou na zjišťování kvality citového přilnutí. tzv. **Strange Situation Test** (podrobněji viz. kap. Základní metody a výzkumy) (Holmes, 1993).

Mezi mladší generaci teoretiků citového pouta lze počítat **M. Mainovou** (studentku M. D. Salter Ainsworthové), která navázala na předchozí období a prováděla výzkumy interakce rodič-dítě v denních jeslích i laboratorních podmínkách (Main, Blanchard, 1979). Z dalších mladších teoretiků můžeme zmínit **E. Watersovou, K. Bartholomewovou, A. Sroufa, Ch. Zeanaha, M. Greenberga, M. Lamba, S. Wallovou, R. Marvina, A. Liebermanovou** a mnoho dalších (Main, 1979, Břicháček, 1999, Kulísek, 2000).

Dalším významným podnětem, který ovlivnil zájem vývojových psychologů o ranou interakci matka-dítě byly již zmiňované etologické studie, které se zabývaly pozorováním zvířat v přirozených, či experimentálních situacích, studovaly zákonitosti chování samic k mláďatům. Známé jsou zejména pokusy na primátech (Franck 1996, Morris 1977, Lorenz, 1993, Harlow, 1958).

Kulturně – antropologické studie se obecně považují za další zdroj, který podnítil studium rané interakce. Většina stěžejních prací tohoto typu vznikla v 60. letech minulého století (především práce M. Meadové a R. Benedictové). Jejich zájem se soustředil na studium

¹⁵ M.D. Salter Ainsworthová vystudovala psychologii na torontské univerzitě, kde rovněž obhájila svoji dizertační práci. V roce 1950 se provdala za psychologa Leonarda Ainswortha, se kterým odešla do Londýna a později ho následovala i do Afriky.

¹⁶ M.D. Salter Ainsworthová provedla rozsáhlý výzkum rané interakce matka-dítě jednak v Ugandě a jednak v Baltimoru v Kanadě (viz kap.6).

„přírodních národů“ a zejména na kontakt matky a dítěte během každodenní rutiny (kojení, odstavování, způsob nošení atd.) (Šulová, 2004).

1.3. Definice a základní pojmy

Tuto podkapitulu budeme věnovat vymezení základních pojmů, které se pojí s teorií raného citového pouta. Jedná se o následující pojmy: **rané citové pouto** (attachment), **primárně vazebná osoba – hlavní a doplňkové** (attachment figure – principal, subsidiary), **primárně vazebné chování** (attachment behaviour), **pečování** (caregiving), **vnitřní pracovní model** (internal working model), **bezpečné zázemí** (secure base) (k českému překladu terminologie viz. Úvod).

Termín **rané citové pouto** byl do psychologie zaveden na přelomu 60. a 70. let 20. stol. J. Bowlby je definuje jako „*trvalé emoční pouto, charakterizované potřebou vyhledávat a udržovat blízkost s určitou osobou, zejména v podmínkách stresu.*“ (Bowlby, 1969, Kulísek, 2000). J. Bowlby jej chápe jako vrozené pouto, jehož hlavní motivací je ochrana a bezpečí. Dle J. Bowlbyho má tato vazba *monotropní povahu* to znamená, že se realizuje s jednou osobou¹⁷. V našich kulturních podmínkách se nejčastěji vytváří k matce. J. Bowlby ji nazývá **hlavní vazebná osoba** (principal attachment figure). Dítě si může vytvářet vazbu i k jiným osobám, ty pak J. Bowlby nazývá **doplňkové vazebné osoby** (subordinate attachment figure) (Bowlby, 1969). Emoční pouto mezi dítětem a primární pečující osobou má, dle J. Bowlbyho, **biologický základ** a zahrnuje *sociální, emoční, kognitivní a behaviorální složky*. Domnívá se, že toto pouto není odvozeno od jiné potřeby (příkladně nutriční) a není ani vytvořeno na základě učení.

¹⁷ J. Bowlby později připustil existenci vícečetných vazeb. S existencí plurality primárních vazeb přichází v 60. letech R. Schaffer, který provedl spolu s Emmersonovu v roce 1964 na toto téma výzkum. Dnes je existence vícečetných vazeb obecně přijímána (Holmes, 1993).

Chápe je jako výsledek sociálního vztahu, kde ten slabší se spoléhá na silnějšího a žádá ochranu, přičemž všichni účastníci zakoušejí emoční vazby (Bowlby, 1969, 1973). Toto chování vedoucí k navázání blízkosti k jiné osobě nazývá J. Bowlby **primárně vazebné chování** (attachment behavior) a definuje jej jako:“ *hledání a udržování blízkosti u jiné osoby*“ (Bowlby, 1969, str. 195). Toto chování je nejlépe vidět když matka opouští místnost a dítě pláče popř. se snaží ji následovat (Bowlby, 1969).

Vzorce raného citového pouta můžeme charakterizovat ze dvou základních úhlů.

- A. zda-li vzorec reprezentuje *organizovanou strategii* při dosahování blízkosti vazebné osoby v případě aktivace vazebného chování nebo *deorganizovanou strategii*
- B. zda-li se jedinec cítí bezpečně (*jistě*) nebo nebezpečně (*nejistě*) vzhledem k dostupnosti a reagování primárně vazebné osoby.

Vytvoření raného citového pouta je považováno za jednu z podmínek přežití a zdravého vývoje jedince. S věkem se dítě postupně učí, že osoba, ke které má vytvořenu primární vazbu není „jen jeho“, ale musí se o ni dělit s jejím sexuálním partnerem příp. dalšími sourozenci. Toto tvoří základ pro oidipskou situaci a separace a ztráta se stává nedílnou součástí primárně vazebné dynamiky. Schopnost separace od primárně vazebné osoby a vytvoření nových citových pout představuje vývojový úkol adolescence a rané dospělosti (Goldberg, 2000, Holmes, 1993, Bowlby, 1969, Vavrda, 2005).

Vedle termínu rané citové pouto užívá J. Bowlby termín **pečování** (caregiving). Tímto termínem popisuje chování pečující osoby, které je komplementární k primárně vazebnému chování dítěte. Pečování zahrnuje poskytování ochrany a nastolení bezpečí a následně tedy i deaktivaci primárně vazebného chování. J. Bowlby chápe pečování jako jednu složku rodičovství (další komponenty jsou krmení, hraní, učení a

další). (1969). Dítě si vytváří rané citové pouto k vazebné osobě a pečovatel si vytváří pečující pouto k dítěti, přičemž obě pouta jsou charakterizována silnou emocí, která je zakoušena jako láska. Nicméně dle J. Bowlbyho samotná láska nestačí a je nezbytné, aby byl vytvořen prostor pro bezpečí a ochranu (Prior, Glaser, 2006).

Blízké vztahy představují prostředí, které je nezbytnou podmínkou pro vývoj nervové soustavy. Pečující osoba pomáhá jedinci zvládat situace a emoční stavy, dokáže zpřehlednit jinak chaotickou situaci atd. Velmi důležitý je také fakt, že jedinec tuto zkušenost zakouší opakovaně. Primárně vazebné vztahy mají přímý vliv na vývoj nervové soustavy. Přírodním produktem socio-emočního vývoje v rámci raného citového pouta je zvláštní systém v prefrontálních oblastech pravé hemisféry, který je schopen regulovat emoce (Schore, 2003, in: Vavrda, 2005).

U pečující osoby jsou významné následující faktory:

- A. citlivost k signálům dítěte
- B. kooperace oproti narušení interakce nepřiměřeným chováním
- C. fyzická a psychická dosažitelnost oproti nedostupnosti
- D. přijetí oproti odmítnutí potřeb dítěte.

Nadměrné vzdálení se matce (fyzické i psychické) bývá provázeno aktivací systému zajišťujícího citové pouto, v jejímž důsledku vzniká pocit tzv. **separační úzkosti**. Komponenty separační úzkosti zahrnují dle J. Bowlbyho *subjektivní pocity obavy, bolest, napětí, projevy vzteku a stálé hledání chybějící osoby*. Psychologická odpověď na trauma separace je dle J. Bowlbyho biologicky naprogramovaná a zahrnuje 4 fáze:

- a. strnutí (ochromení)
- b. toužení, hledání a vztek
- c. desorganizace- zoufalství

d. návrat (reorganizace) (Bowlby, 1973, Holmes, 1993, Fonagy, Target, 2005).

J. Bowlby se domníval, že dopady separace a ztráty jsou velké v dětství a mnoho psychiatrických potíží v dospělosti je odvozeno právě od těchto traumat z dětství. Tvrdil, že mateřská deprivace způsobuje **fyzické, intelektuální, emoční a behaviorální poškození**. Byl přesvědčen, že i krátká separace od matky během prvních pěti let života má dlouhotrvající následky a obecně tyto problémy přetrvávají až do doby, kdy se tyto děti samy stanou rodiči. Tyto názory J. Bowlbyho dostaly postupem času jistých korekcí a v současné době panuje poměrně široká shoda v tom smyslu, že co se týče krátké separace a jejich dopadů, tak nejsou pravděpodobně tak dramatické, jak to J. Bowlby vnímal (Holmes, 1993)¹⁸.

Na základě interakcí dítěte a primární pečující osoby se utváří tzv. **vnitřní pracovní model** (internal working model). Jedná se o mentální reprezentaci sebe, druhých a vzájemných vztahů s těmito osobami. Vnitřní modely zahrnují pocity, názory, očekávání, strategie chování, které jsou vázány na vztah s citově důležitou osobou (Kulíšek, 2000). V rámci vnitřního pracovního modelu J. Bowlby rozlišuje jednak tzv. *environmentální model* založený na zkušenosti a tzv. *organismický model* založený na vlastní znalosti dovedností a potenciálu druhých osob (Bowlby, 1969, Holmes, 1993). Později M. Mainová rozlišila tzv. *primární strategii* a tzv. *sekundární strategii*. Pokud vnitřní pracovní model dítěte zahrnuje očekávání, že pečovatel odpoví efektivně na signály stresu, dítě aktivně vyhledá jeho pomoc. Jedná se o přímou a efektivní cestu jak obnovit jistotu a umožnit dítěti se rychle vrátit k další aktivitě. Jedná se tedy o primární strategii. V případě, že vnitřní pracovní model dítěte zahrnuje očekávání, že pečovatel odpovídá pouze

¹⁸ Problematikou rané separace se podrobněji zabýval např. i R.A. Spitz (podrobněji viz. kap. 2).

selektivně na signály stresu dítěte, rozvíjí se tzv. sekundární strategie. Ta může nabývat podoby tzv. *deaktivace* (tj. snahy potlačit informace související s potřeby primární vazby včetně emocí, což je charakteristické pro vyhýbavý typ vazby) nebo tzv. *hyperaktivace* (tj. snahy o přehnané vazebné chování a vyjadřování emocí, což je charakteristické pro odmítavý typ vazby) (Goldberg, 2006). Vnitřní model se vytváří v raném dětství a často funguje převážně na nevědomé nebo částečně vědomé rovině. Nevědomé aspekty modelů bývají značně rezistentní vůči změnám a k jejich proměně je zapotřebí dlouhodobého působení, které tuto mentální reprezentaci koriguje. Jednou z možností může být i psychoterapie. (Bowlby, 1969, Kulísek, 2000).

Často se stává, že člověk používá více než jeden vnitřní model vztahu k určité osobě, což J. Bowlby nazývá **vícenásobnými modely** (multiple models). Tyto modely bývají značně protichůdné a mohou se stát jedním ze zdrojů intrapsychických konfliktů. Vznikají příkladně tehdy, je-li dítě konfrontováno s neúnosně traumatizující událostí, nebo je-li po něm opakovaně dospělými osobami požadováno něco, co je v příkrém rozporu s jeho aktuálním prožíváním.

Jinou, častou okolností vzniku protichůdných modelů bývá týraní a zneužívání, a to včetně sexuálního. Dítě má tendenci si jako obranu před traumatizující realitou vytvořit naprosto protikladné představy rodičovské postavy (Hunt, 2000).

Dalším významným pojmem spjatým s teorií citového pouta je tzv. **koncept bezpečného zázemí** (secure-base concept). Tento termín poprvé použila M. D. Salter Ainsworthová, aby popsala prostředí, které vytváří osoba (zpravidla matka), ke které se citově váže druhá osoba. Matka pro dítě představuje „bezpečné zázemí“ (secure - base), které mu poskytuje ochranu a pocit bezpečí, díky němuž získává odvalu prozkoumávat okolní svět a k němuž se může v případě potřeby navrátit (Holmes, 1993).

1.4. Fáze vývoje raného citového pouta

J. Bowlby popsal čtyři základní fáze vývoje citového pouta, přičemž hranice mezi jednotlivými fázemi nejsou ostré. Zde uvádíme jejich přehled, podrobnější charakteristice se pak věnujeme ve druhé kapitole:

1. fáze: **orientace a signály bez rozlišení osoby** (Orientation and Signals with Limited Discrimination of Figure): narození – 8 týdnů života

2. fáze: **orientace a signály k jedné nebo více vybraným osobám** (Orientation and Signals Directed towards One or More figure/s): 8 týdnů – 6 měsíců

3. fáze: **udržování blízkosti u vybrané osoby prostřednictvím lokomoce a signálů** (Maintenance of Proximity to a Discriminated Figure by means of locomotion as well as Signals): 6/7 měsíc – 2/3 roky

D. fáze: **utváření cílesměrného partnerství** (Formation of Goal-corrected Partnership: 2/3 rok

(Bowlby, 1969).

1.5. Začátek a ukončení primárně vazebného chování

J. Bowlby původně popisuje fungování vazebného chování tak, že pokud dítě prožívá pohodu je toto chování utlumeno. Jakmile dítě zažívá nepohodu, či hrozbu, tak se primárně vazebné chování aktivuje a pokud tato hrozba pomine, vazebné chování se opět dostává do útlumu. V této souvislosti J. Bowlby uvádí seznam podmínek, které aktivují vazebné chování:

A. *podmínky na straně dítěte*

- únava, hlad, nemoc, bolest a chlad

B. *pozice a chování vazebné osoby – matky*

- matčina nepřítomnost, matčin odchod, matčina nechuť sdílet blízkost

C. *další vlivy prostředí* (Bowlby, 1969).

S tímto názorem polemizovala již M.D. Salter Ainsworthová, která se domnívala, že celý systém primárně vazebného chování je stále aktivní a to i když dítě neprožívá aktuální nepohodu. Podle jejího mínění systém neustále monitoruje fyzickou blízkost a psychickou dostupnost vazebné osoby (nejčastěji matky). Tento názor je v současnosti všeobecně přijímaný (Prior, Glaser, 2006).

1.6. Současné pojetí raného citového pouta

J. Bowlby ve svém pojetí raného citového pouta kladl důraz na jeho význam pro přežití. Behaviorální systém, který zajišťuje to, že se mládě drží v blízkosti své matky, má zcela jistě adaptivní význam. Nicméně v současné době se pozornost teoretiků psychoanalýzy upírá poněkud jiným směrem. Rané citové pouto představuje vztahové médium, ve kterém se rozvíjí psychika jedince a také jeho mozek. Jedná se o vztah, který je založen na interakci mezi dítětem a pečující osobou. Na podobě vztahu se podílí přístup pečující osoby a jeho schopnost adekvátně reagovat zejména na psychické potřeby dítěte. V rámci psychoanalytické teorie je tedy zkoumán vliv podoby raného citového pouta na vývoj psychiky a jeho odchylky na souvislosti formy vazby a psychopatologie (Vavrda, 2005).

2. Raný vztah matka - dítě a jeho specifika

2.1. *Socioemocionální vývoj vztahu matka – dítě*

Zvýšený zájem o studium raného vztahu matka-dítě vyvolaly obě světové války, kdy řada dětí vyrůstala v ústavech bez rodičů. Jejich vysoká úmrtnost, která zdánlivě neměla příčiny, se postupně stala předmětem systematického odborného zkoumání. Důraz byl položen na studium raných dětských emocí a rané vazby matka-dítě. V Evropě vzniklo několik center, která se na tuto problematiku začala soustřeďovat. Mezi nejznámější patřila centra v Ženevě, Vídni a Paříži. Provedly celou řadu rozsáhlých studií srovnávající různá prostředí, ve kterých děti vyrůstaly a snažily se mezi nimi popsat rozdíly, které mají pro raný vývoj určující význam (Šulová, 2004).

Za jednoho z průkopníků v této oblasti můžeme považovat psychoanalytika maďarského původu R. A. Spitze.

Ten považuje v rané interakci matka-dítě za klíčovou ranou perцепci, kterou dělí na dva druhy:

- A. **cenestetická** (hluboká senzibilita, převážně viscerální) a
- B. **diakritická** (distální)

R. A. Spitz předpokládal existenci jistých kritických bodů vývoje, ve kterých vyvrátní vrozeného vybavení jedince posílí adaptivní vývoj dané psychické struktury. Chyby v těchto bodech mají za následek deviantní psychickou organizaci. Rozličné formy dětské patologie korelují s rozličnými chybami vývoje, specifickými pro danou fázi.

R. A. Spitz rovněž zavádí termín **cirkulární interakce**, ve kterém se jedná o recipocitu mezi matkou a dítětem. (Blanckovi, 1992).

V rámci rané interakce matka – dítě R. A. Spitz hovoří o třech vývojových stádiích:

- A. **stadium preobjektální** (asi do tří měsíců věku, kdy dítě získává podněty především z vnitřního prostředí),

- B. **stadium předběžného objektu** (charakteristický je jednak úsměv, jako specifická reakce na lidskou tvář a jednak fakt, že dítě začíná reagovat i na vnější stimuly, do tohoto období rovněž spadá i tzv. *osmiměsíční úzkost*),
- C. **stadium objektních vztahů** (tato úzkost a následně separační úzkost – při odloučení matky- je aktivitou povzbuzující další pokroky dítěte, pokud je schopno matčiny krátké separace unést) (Šulová, 2005).

Významným přínosem v oblasti zkoumání rané interakce matka – dítě jsou práce M. Mahlerové. Její závěry jsou založeny na pozorování dětí a jejich matek v interakci ve speciálně určeném prostředí. Vytvořila periodizaci socioemocionálního vývoje dítěte raného věku. M. Mahlerová předpokládala, že existují tři fáze vývoje, které vedou přibližně kolem čtvrtého roku k vytvoření identity. Tyto fáze jsou:

- A. **autistická**
- B. **symbiotická**
- C. **separačně – individuační.**

První týdny života dítě prožívá *fázi autistickou*, kdy uspokojení potřeby patří k jeho vlastnímu onnipotentnímu, autistickému orbitu. V tomto období dominují spíše fyziologické procesy než psychologické. Úkolem autistické fáze je dosažení homeostatické rovnováhy v novém vnějším prostředí s pomocí převážně somatopsychických fyziologických mechanismů (Mahlerová, Pine, Bermanová, 2006).

Kolem *druhého měsíce* života si začíná uvědomovat potřeby uspokojující objekt. Tak začíná *fáze symbiotická*. Termín symbióza chápe M. Mahlerová jako **intrapsychickou podmínku** (nikoliv behaviorální jev). Termín symbióza je v tomto kontextu metaforou. Popisuje takový stav nerozlišenosti fúze s matkou, ve kterém „já“ není ještě diferencováno od „nejá“ a ve kterém se vnitřní a vnější začínají

postupně pociťovat jako odlišné. V této fázi se dítě chová a funguje jakoby ono a jeho matka vytvářely **omnipotentní systém** – duální jednotu uvnitř společných hranic. Mezi matkou a dítětem může vzniknout celá řada komunikačních závad. Je-li symbiotická deprivace těžká, jejím důsledkem je, podle M. Mahlerové, **symbiotická psychóza** nebo regrese k autismu. Je-li symbiotická zkušenost adekvátní, ego vývoj pokračuje. Normální autismus a normální symbióza jsou předpokladem k nástupu normálního procesu separace-individuace. Jedná se o dvě nejranější stádia nediferencovanosti (normální autismus – bezobjektní, normální symbióza preobjektní) (Sayersová, 1999, Mahlerová, Pine, Bergmanová, 2006).

Fázi separační – individuační rozděluje M. Mahlerová na několik subfází:

- C1. diferenciační
- C2. praktikující
- C3. znovusbližovací
- C4. individuační.

Termínem separace nebo separovanost chápe *intrapsychické dosažení pocitu oddělení od matky* a skrze ně od světa vůbec. Dle M. Mahlerové je tato fáze rozhodující pro ego a vývoj objektivních vztahů (Mahlerová, Pine, Bergmanová, 2006).

Diferenciační subfáze probíhá od *čtvrtého do desátého měsíce* a je charakterizována zřetelným odlišením matky (reaguje specifickým úsměvem, což je rozhodující znak, že se vytvořilo specifické pouto mezi dítětem a jeho matkou) od ostatních lidí, objevují se strachy z cizích lidí a na konci této subfáze také *separační úzkost* – charakteristická pro toto období. Asi kolem šestého měsíce začíná období pokusů o experimentaci týkající se separace-individuace. Lze to pozorovat v takovém chování, jako když tahá matku za vlasy, uši, nos odtlačuje své tělo od matky, aby na ni mělo lepší výhled a aby ji a okolí

mohlo pečlivě prohlížet. To je v kontrastu k prostému tulení se k matce, když ho matka drží. To lze považovat za konečný znak toho, že se dítě začíná diferencovat od matčina těla. Šestý a sedmý měsíc jsou vrcholem manuální, taktilní a vizuální explorační matčiny tváře, jakož i oblečených a neoblečených částí matčina těla: dítě objevuje náhrdelník, náušnice, brýle či jiné doplňky na matce. Tyto explorativní vzorce se postupně se později vyvíjejí do kognitivních funkcí srovnávání neznámého s tím, co je již známé (Mahlerová, Pine, Bergmanová, 2006).

V období *od desátého do šestnáctého měsíce* probíhá *subfáze praktikující*. Postupné zrání lokomočních aparátů umožňuje dítěti větší fyzickou separaci od matky a tedy i příležitost pro zkoumání širšího segmentu reality. To, jak je tento nový svět prožíván je těsně vztaženo k matce, která je stále v centru dětského univerza. V tomto období můžeme vymezit dvě fáze: období *rané praktikovací fáze* (schopnost dítěte fyzicky se odlučovat od matky lezením, plazením, batolením, vzpřimováním se) a *vlastní praktikovací subfáze* (charakterizovaná samostatnou vzpřímenou pohyblivostí). Základní charakteristikou praktikující subfáze je nárůst procvičování autonomních funkcí, zvláště pohyblivosti až k téměř úplnému vyloučení zjevného zájmu o matku. Jak se dítě v průběhu zrání svých lokomočních aparátů začíná odvažovat vzdalovat se od matčiných nohou, je často tak pohlceno svými aktivitami, že na dlouhou dobu jakoby zapomínalo na matčinu přítomnost. Avšak opakovaně se k matce vrací a po celé toto období je matka potřebná jako jistý stabilní bod – „domácí základna“ pro uspokojení potřeby načerpat se fyzického kontaktu (Mahlerová, Pine, Bergmanová, 2006).

Během *znovusbližovací subfáze*, která probíhá mezi *patnáctým a dvacátým čtvrtým* měsícem, dítě intenzivně prožívá duševní nerovnováhu. Je to období velké zranitelnosti. Psychický vývoj nyní

dostihuje tělesné dozrávání a dítě si uvědomuje fyzickou separovanost. V tomto období dítě navazuje vztahy k dalším lidem. Potřebuje značnou podporu v procesu rozvíjející se autonomie. Extrémní nepřístupnost matek může vést u dítěte k pocitům nepřijetí a neporozumění a přerůst až v depresivní ladění.

Poslední *subfáze individuace* trvá do konce třetího roku života. Jedná se o období stálosti objektu. Děti v tomto období si již rády hrají někdy samy a kolem tří let jsou schopny snášet přiměřeně dlouhé separace (Michell, Blacková, 1999, Blanckovi, 1992, Sayersová 1999). Separace a individuace jsou koncipovány jako dva komplementární vývojové trendy: separace spočívá v potřebě dítěte vynořit se ze symbiotického splynutí s matkou a individuace se sestává z úspěchů, které znamenají nástup vlastních individuálních charakteristik dítěte. Prolínají se, ale nejsou to identické vývojové procesy, mohou probíhat divergentně, s opožděním, nebo předstihem jednoho před druhým. (Mahlerová, Pine, Bergmanová, 2006).

Podrobným popisem průběhu interakce matka – dítě se rovněž zabýval J. Bowlby. Při koncipování pilířů své teorie se opíral především o psychoanalýzu S. Freuda a etologii. Zastává názor, že přímé pozorování malých dětí a jejich chování k matce v její přítomnosti, tak především v její nepřítomnosti, může významně přispět k našemu porozumění osobnostního vývoje (Lebovici, 1992, Godard, 1992).

J. Bowlby tvrdí, že vytvoření hluboké a trvalé vazby k matce představuje pudový systém zvyšující naději na přežití. Větší blízkost matky zajišťuje lepší péči a ochranu. J. Bowlby zastává názor, že dětské pouto k matce je instinktivní, vytváří se na základě vrozených vzorců, nikoli získaných (Bowlby, 1969, Godard, 1992). Stanovuje pět dílčích instinktivních reakcí vedoucích k větší blízkosti zprostředkující přimknutí: *krmení, úsměvy, mazlení, pláč a následování*. Citové bezpečí odráží důvěru v dostupnost blízkých osob, která se buduje postupně během

zkušeností raného dětství. Různé druhy úzkosti vždy vycházejí ze základní úzkosti související se separací od objektu přimknutí: vztek bývá svou podstatou reakcí na separaci od objektu a protestem proti ní. Pro vývoj citového pouta je podstatná zkušenost již před narozením. V průběhu vývoje se citové pouto vytváří oboustranně v rámci reciproční interakce mezi pečující osobou (zpravidla matka) a dítětem. Interakce nejčastěji zahrnuje oční kontakt, vzájemné doteky, kojení, kolébání hlasové projevy matky i dítěte, úsměvy, pláč atd. Potřeba vazby v průběhu vývoje je proměnlivá. Výrazně vzrůstá v období mezi 6. – 9. měsícem věku, které je označováno jako období „strachu z cizince“. Postupně se vytváří tzv. *hierarchie vazeb*, kdy dítě kromě matky začíná do svého citového života zahrnovat i další blízké osoby – otce, sourozence atd. (Mitchell, Blacková, 1999).

J. Bowlby rozlišil čtyři fáze utváření primární vazby (jejich přehled jsme již uvedli v kapitole 1):

1. fáze: **orientace a signály bez rozlišení osoby** (Orientation and Signals with Limited Discrimination of Figure),
2. fáze: **orientace a signály k jedné nebo více vybraným osobám** (Orientation and Signals Directed towards One or More figure/s),
3. fáze: **udržování blízkosti u vybrané osoby prostřednictvím lokomoce a signálů** (Maintenance of Proximity to a Discriminated Figure by means of locomotion as well as Signals),
4. fáze: **utváření cílesměrného partnerství** (Formation of Goal-corrected Partnership), (Bowlby, 1969).

Jednotlivé fáze jsou úzce spjatý s vývojem kognitivních, percepčních a motorických schopností dítěte.

V první fázi před vznikem citového přilnutí (první týdny po narození) dítě ještě nerozlišuje specifické postavy ve svém okolí.

Časově ji ohraničuje osmi týdny věku dítěte. V této fázi jsou v rámci interakce s matkou u dítěte významné především reflexy (sací, úchopový aj.) a signály, které dítě vysílá. Jsou cíleny na upoutání matčiny pozornosti a dokládají touhu dítěte po maximální možné přítomnosti pečující osoby. Kojení, laskání se matky s dítětem a doteky se výrazně podílejí na utváření zárodků citového pouta a na jeho kvalitě. Důležitou součástí interakce je pohled na lidskou tvář (vyvolává velký zájem). Vzájemný pohled mezi matkou a dítětem, neměnnost mateřské tváře a její poznání dává dítěti jednoduchý smysl historie a časové kontinuity (Holmes, 1993, Bowlby, 1969).

Druhou fází není možno časově přesně vymezit, neboť její začátek závisí na schopnosti dítěte rozlišovat známé tváře od cizích. Vývoj schopnosti je do značné míry individuální a odvíjí se od vyspělosti smyslového aparátu (vývoj zraku a sluchu) a od stupně kognitivního vývoje. Dítě postupně začíná rozlišovat mezi rodinnými příslušníky a ostatními dospělými. Je již jasně vidět, že jinak reaguje na primárně pečující osobu: vztahuje k ní ruce, chce být nošeno a dostává se mu určité reakce a tím se vytváří vzájemný systém zpětné vazby (Bowlby, 1992, Kulísek, 2000, Holmes, 1993).

Třetí fáze začíná poměrně náhle kolem sedmi měsíců věku dítěte. Jeho počátek bývá též označován jako „období strachu z cizince“. Dítě cíleně vyhledává specifickou osobu, nejčastěji matku, která plní funkci bezpečného zázemí (secure base). Separace od matky má nyní patrně nejtěživější následky a projevuje se jako tzv. *separační úzkost* (vyskytuje se zhruba do věku tří let dítěte). J. Bowlby vymezil její tři fáze:

protest (dítě křičí a volá matku – čeká na základě své předchozí zkušenosti, že ona přijde, když ji bude dost vytrvale volat)

zoufalství (dítě postupně ztrácí naději na přivolání matky, křičí méně a odvrací se od okolí ve stavu hluboké stísněnosti, odmítá stále

navazovat kontakt s druhými, kteří se mu snaží pomoci, odmítá hračky, často leží typicky s hlavou zabořenou do polštáře)

odpoutání (detachment) (dítě potlačí postupně své city k matce a je schopno se připoutat k jinému dospělému, najde-li někoho, kdo mateřskou péči nahrazuje. Jinak ztrácí svůj vztah k lidem a upoutává se spíše na věci. Hodně závisí také na individuálním temperamentu dítěte. (Bowlby, 1973).

Období cílesměrného partnerství, tedy čtvrtá fáze, je obdobím utváření vzájemného vztahu. Dle J. Bowlbyho začíná zhruba kolem druhého roku života. Dítě se učí používat základní mentální reprezentaci (mentální mapu), učí se rozumět tomu, co ovlivňuje matčino chování, jejím cílům, způsobům rozhodování. Učí se na ní vědomě působit.

Kolem čtvrtého roku je již vytvořena základní identita dítěte. Tehdy získává vztah matky a dítěte novou podobu. Pokud vývoj v předcházejících fázích proběhl bez vážnějších defektů, původní naprostá připoutanost a závislost dítěte na matce ustupuje a dítě začíná vytvářet vlastní autonomii. Rodí se tak počátky nezávislosti, které jsou ukončeny v případě nenarušeného vývoje v dospělosti. Aktivita dítěte jsou mnohem více orientovány na prozkoumávání okolního světa a potřebu matčiny blízkosti je schopno bez tíživých následků na další psychický vývoj odložit (Bowlby, 1973).

Na základě svých pozorování došel k názoru, že během prvních let života se vytvoří určitý typ vazby (citového přilnutí) dítěte s matkou:

- A. **vazba jistá**
- B. **vazba nejistá**

Vazba jistá je taková, ve které je rodič dítěti k dispozici, reaguje na něj adekvátně a pomáhá mu v situacích, ve kterých musí dítě překonávat nějaké nesnáze. Vzhledem k dostupnosti matky, její ochraně

se dítě cítí jisté a nebojí se prozkoumávat pro něj neznámé okolí. Zároveň matčinu blízkost vyhledává a usiluje o její přítomnost (Bowlby, 1969, Lebovici, 1992).

Vazbu nejistou J. Bowlby rozdělil do dvou, později (ve spolupráci s M. D. Salter Ainsworthovou) do tří základních skupin.

- A. **úzkostně – vyhýbavá (anxious – avoidant)**
- B. **úzkostně – odmítavá (anxious – resistant)**
- C. **úzkostně – desorganizovaná (anxious – desorganized).**

Úzkostně vyhýbavá vazba (anxious /avoidant) se projevuje tak, že tyto děti vykazují během separace zdánlivou adaptovanost. Můžeme pozorovat, že jejich vnější projevy emocí, zejména stresu, jsou inhibovány. S matkou neudrží blízký kontakt a jsou odtahované. Po jejím návratu je jejich chování poznamenáno silnou nedůvěrou nebo se kontaktu prostě vyhýbají. U vyhýbavých dětí je jedním z následků poměrně častý sklon k potlačování emocí – především úzkosti, vzteku, touhy po blízkém kontaktu. Podobně se snaží vyrovnat s kritickými postoji vůči rodičům, které si často nepřiměřeně idealizují. Mnohdy se snaží rodičům vyhovět za každou cenu a objevují se u nich tendence k perfekcionismu, ke kompulzivnímu pečovatelskému, či k obrácení rolí. Za zdánlivou a povrchní adaptaci a nezávislost jsou rodiči odměňováni, čímž jsou tlačeni k tzv. předčasné dospělosti a k rozvíjení falešného self (Winnicott, 1998, Bowlby, 1969).

Úzkostně – odmítavá vazba (resistant) je charakterizována tím, že se děti vůči pečující osobě chovají značně ambivalentně. Mají potřebu její blízkosti a zároveň ji odmítají. Odmítavé chování se u nich projevuje nejvýrazněji po návratu matky. Během separace projevují výrazně známky stresu a jsou jen obtížně utěšitelné. Obecně můžeme konstatovat, že mají tendenci k maladaptivnímu chování. V rámci této vazby J. Bowlby rozlišuje dva podtypy: **aktivní a pasivní**. *Aktivní podtyp* se projevuje tak, že dítě vykazuje při separaci otevřeně agresivní

chování vůči cizí osobě a to i k matce po jejím návratu. Tluče ji, kope, odmítá hračky, které mu podává. Aktivně vyhledává její blízkost a kontakt, současně obojí odmítá. Pro *pasivní podtyp* je charakteristické, že dítě je při zkoumání neznámé místnosti opatrnější, úzkostnější a jeho potřeba prozkoumávat okolí je utlumena. Jejich problém se váže k emoční nečitelnosti matek, neboť si nikdy nemohou být jisty, jaká reakce bude po jejich chování následovat. V pozdějším věku s tím souvisí neschopnost vytvořit si jasný a pevný vnitřní (pracovní) model, který řídí chování, podmíněné citovým poutem. Děti, u kterých se projevuje tato vazba mívají problémy s adaptací ve škole (Bowlby, 1969, Kulísek, 2000).

Vazba úzkostně – dezorganizovaná (anxious – desorganized) se vyznačuje tím, že se děti chovají značně nekonzistentně, to znamená, že se u nich projevují zcela protichůdné prvky v chování, gesta a pohyby jsou u nich často stereotypní, nepřiměřená a opakující se. M. Mainová vymezila 7 základních kategorií chování, které popisují tuto vazbu:

1-2. sekvence nebo zároveň probíhající projevy rozporuplného chování

3. nepřímé, přerušované, neucelené pohyby a výraz

4. stereotypie, asymetrické pohyby

5. zmrazení nebo zpomalení pohybů a výrazu

6. přímé indicie ukazující obavy z rodičů

7. přímé indicie dezorganizace a desorientace (Goldberg, 2006).

Děti s tímto typem citového pouta užívají mnohdy jako obranu obrácení rolí. Péči o rodiče se snaží získat pocit kontroly nad chováním rodiče. Tento fenomén je poprvé objevuje mezi 2,5 – 5 lety věku dítěte.

Dezorganizovaný typ lze považovat za významný prediktivní faktor pro výskyt duševních poruch (Bowlby, 1969, Kulísek, 2000, Hunt, 2000).

2.2. *Faktory ovlivňující kvalitu citového přilnutí*

Na základě dlouhodobých pozorování řady odborníků se ukázalo, že základní vzorec chování, který je podmíněný citovou vazbou, je značně odolný vůči změně. Významný vliv na utváření citového pouta má bezesporu primární pečující osoba, kterou obvykle bývá matka.

Podle D. W. Winnicotta by matka měla být „dostatečně dobrá“ (**good – enough mother**), která posiluje svou blízkostí a zralou a citlivou interakcí s dítětem základní pocit bezpečí. Matka musí být k dispozici pro udržování situace v ubíhajícím čase, musí být sama dosažitelná nejen fyzicky, ale musí na tom být „dostatečně dobře“, aby byl její postoj konzistentní v čase, a musí přežívat týdny a měsíce, aby dítě mohlo opakovaně prožívat úzkosti spojené s pudovými impulsy a propracovávání, které po těchto zážitcích následuje, a následné obnovování vztahu s matkou po skončení propracovávání. Když tuto roli nikdo nesehrává, děti to mohou přežít, ale přežívají s tím, že v jejich emocionálním vývoji něco chybí. Zároveň „dostatečně dobrá matka“ podporuje u dítěte osobnostní růst ve smyslu respektování jeho potřeby separace a autonomie. Měla by proto citlivě dávkovat saturaci potřeb dítěte i jejich frustraci, při mírné převaze jejich uspokojení (Winnicott, 1998, Mitchell, Blacková, 1999).

Primární pečující osoba je pro dítě významná také proto, že pomáhá dítěti mnoha způsoby modulovat úzkost. Tím pro dítě představuje jakýsi **afektivní kontejner** (termín W. Biona). Tento termín přibližně odpovídá „funkci mateřského kontejneru“. Primární pečovatel pomáhá dítěti vytvořit schopnost tolerovat úzkost s využitím vlastních mentálních procesů, které slouží k unesení a „strávení“ vnitřních projekcí dítěte (Mitchell, 2002).

M. D. Salter Ainsworthová se domnívá, že nejdůležitější je matčina schopnost citlivě reagovat na potřeby dítěte (*sensitive responsiveness*). To podle ní zahrnuje nejen vnímavost signálům, které

dítě vysílá, ale i jejich adekvátní interpretaci a vhodnou reakci, která by měla být včasná a přiměřená potřebě dítěte¹⁹.

Matky dětí s jistým typem citového přilnutí jsou výrazně citlivější než matky nejistých dětí. Citlivým reagováním v dítěti posilují pocit, že signály, které vysílá, budou vyslyšeny a jeho potřeby uspokojeny. Pomáhají dítěti k dosažení cíle, čímž dítě získává pocit vlastní hodnoty. Utváří se tak základní důvěra dítěte v matku i v sebe samotné (Winnicott, 1998).

U matek dětí s nejistým úzkostným typem citového přilnutí lze hovořit o menší či větší míře necitlivosti, která může mít nejrůznější příčiny. Jejich citové přilnutí je rovněž nejisté a úzkostné. Svůj rodičovský styl si často přinášejí ze zkušeností s vlastními matkami. M. D. Salter Ainsworthová necitlivost chápe i jako neschopnost vnímat signály dítěte, jeho cíle a skutečné potřeby. Problém necitlivosti matek je spatřován v nižší kvalitě a méně vhodném načasování vzhledem k potřebám dítěte. Dítě během interakce často příliš zahrnují svou péčí, pozorností a tělesným kontaktem a nezohledňují jeho skutečné potřeby. Jindy dítě více či méně skrytě odmítají, přestože se dožaduje její blízkosti. Podstatný v tomto ohledu může být i věk matek a s ním související celková osobnostní zralost (Bowlby, 1969, Kulísek, 2000).

Pro matky dětí s úzkostně vyhýbavou vazbou je charakteristická nechuť k tělesnému kontaktu, celková odmítavost a skrytá agrese. Obecně je možné jejich osobnost popsat jako rigidní a kompulzivní. Tělesný kontakt dítěti poskytují pouze s vědomím pro malé dítě je nezbytný, ale vnitřně je pro ně nepříjemný. Vyhýbavé chování funguje jako nevědomá obranná adaptace vůči zklamání a frustraci ze strany

¹⁹ Komunikaci mezi matkou a dítětem se rovněž podrobněji věnoval v polovině 70. let 20. století **T. B. Brazelton**. Zaměřil se především na první období postnatální komunikace a hovoří o tzv. *synchronii či asynchronii pozornosti a afektu*. Synchronicita ve vzájemných vztazích matka – dítě spočívá v tom, že vyšle-li jeden ze dvojice signál, druhý mu věnuje pozornost a reaguje na signál pozitivně. Tím se postupně stabilizují funkční signály, repertoár se rozšiřuje a posiluje se pocit jistoty obou, jejich sebedůvěra, a formuje se celkově pozitivní atmosféra pro další vzájemnou komunikaci (Šulová, 2005).

rodiče, který je dítětem vnímán jako nespolehlivý. Rodiče vyhýbavých dětí často s dítětem komunikují nejasně.

Dítě může prožívat jako zúzkostňující a ohrožující kombinaci obou protikladných přístupů – verbální hyperstimulace spolu s odmítáním tělesné blízkosti.

Matky dětí s úzkostně ambivalentní vazbou jsou podle M. D. Salter Ainsworthové schopny citlivě reagovat na potřeby svých dětí, ale jejich reakce jsou značně nekonzistentní a nestálé. Jejich chování je méně předvídatelné. Někdy jsou laskavé, vřelé a přijímající, jindy odmítající, nepřístupné, podrážděné a nevnímavé k dětským signálům. Matky komunikují jasně, ale ve svých reakcích jsou značně nepředvídatelné. Jejich citlivost k potřebám dítěte výrazně kolísá. Nebrání se blízkému fyzickému kontaktu, méně citlivě reagují na pláč dítěte, jsou méně kooperativní a méně akceptující.

Matky dětí s desorganizovanou vazbou bývají často alkoholičky, popř. velmi často trpí depresemi. Své děti často celkově zanedbávají, tvrdě trestají popř. fyzicky zneužívají (Kulíšek, 2000, Břicháček, 1999).

3. Raný vztah otec-dítě a jeho specifika

Problematika rané interakce otec a dítě je relativně novým předmětem systematického zájmu a zkoumání. S postupnou proměnou pohledu na rodinu a její fungování se změnil i pohled na roli otce v rodině a jeho podílu na výchově dětí.

3.1. *Historický pohled na postavení otce*

Industrializace západní společnosti v 19. století přinesla jasné vymezení rolí v rodině. Matky se staly pečovatelky o domácnost a děti, otcové, kteří byli původně významnými činiteli socializace, začali ekonomicky zajišťovat rodinu. Většinu dne trávili mimo domov a tak se pro děti stali postupně nedosažitelní, představovali pro ně vnější svět (Lamb, 1981).

K výraznější proměně postavení otce začalo docházet postupně během 20. století. Tyto změny souvisely se vstupem žen na pracovní trh (60. a 70.léta). V této době začali být otcové stále více zaangažováni do chodu domácnosti, začali více pomáhat ženám i s péčí o děti, začali s nimi trávit více času. V této době došlo rovněž k velkému rozmachu institucionální péče o děti (především jesle a školky).

Tato zásadní proměna postavení otce, se postupně stává i předmětem zájmu ze strany odborníků.

Přibližně od druhé poloviny 70. let 20. století se začaly postupně realizovat výzkumné projekty, které se podrobněji zabývaly ranou interakcí otce a dítěte a snažily se zachytit její charakter a specifika. Jeden z prvních výzkumů uskutečnili **Greenberg a Morris** (1974)²⁰. Zkoumali do jaké míry jsou otcové vtaženi do péče o novorozence a zjistili, že naprostá převaha otců vykazuje silné rodičovské pocity a touhu zapojit se do péče o novorozence. Jiné výzkumy se zaměřovaly

²⁰Zkoumali na základě verbálního sdělení otců, jak se angažují v péči o novorozence. Výzkumný vzorek tvořil dvě skupiny otců: ti, kteří přišli do prvního kontaktu s dítětem u porodu a ti, kterým bylo dítě poprvé ukázáno až zdravotnickým personálem (Lamb, 1981).

na sledování chování otců v rodinném prostředí za přítomnosti matky a dítěte.²¹ Výsledky naznačují, že otcové jsou stejně zaujati svými potomky jako matky. Otcové se také ukázali jako velmi aktivní účastníci rané interakce a to bez ohledu na fakt, zda-li matka byla nebo nebyla přítomna.²² (Lamb, 1981).

Přestože v současnosti již existuje v zahraničí na téma raná interakce otec a dítě řada vědeckých publikací, v české odborné literatuře je tato problematika zatím spíše okrajovou záležitostí. Dílčí poznámky k roli otce v rané interakci s dítětem můžeme najít příkladně u **Z. Matějčka** (Matějček, 2005), poněkud podrobněji se otcovské roli věnuje příkladně **J. Dittrichová a D. Sobotková** (2006), či **L. Šulová** (2004).

3.2. *Otcovská role*

Role otce je jedinečná a komplementární s rolí matky. Oba se podstatně a každý specifickým způsobem podílejí na psychickém vývoji dítěte a to již od nejranějšího dětství. Pro optimální vývoj dítěte je důležité, aby mu byl umožněn každodenní dostatečný styk s oběma rodiči. Je velmi žádoucí, aby opakovaně vnímalo své rodiče, jak si spolu povídají a slyšelo odlišnou intonaci hádky a usmiřování. Aby si postupně začalo formovat představu svého vlastního pohlaví a příslušnosti k určitému chování vázanému na pohlavní specifika, jež mu každodenně předvádí jeden z rodičů a poskytuje mu možnost korekce jeho vlastního chování (Šulová, 2004, Zaouche-Gaudron, 2000).

Otcovská role nemá ve vztahu k malému dítěti přesněji vymezenou náplň, která by byla dána biologicky nebo společensky. Chování otce a matky má v rámci rané interakce s dítětem své charakteristické znaky. U matky převládá snaha získat ničím nerušenou pozornost dítěte,

²¹Např. Parke, O'Leary, West (1972), Parke, O'Leary (1976) (Lamb, 1981).

²²Srov. např. interkulturní studie Parke, Grossman, Tinsley (1981), kdy bylo srovnáváno chování amerických a německých otců. Závěry studie se ukázaly jako všeobecně platné, nikoliv limitované pouze na americkou populaci. (Lamb, 1981).

udržovat tělesný i oční kontakt, péče o komfort dítěte. U otce převažuje explorace a experimentování s dítětem. Zjišťuje, co už dítě umí, podněcuje jeho aktivitu, převažují zde živé interakce, pro dítě mnohdy i riskantní a náročné.

Rozdíly mezi matkou a otcem v péči o dítě se dobře ukázaly v případě pozorování chování v domácím prostředí. Některé studie ukázaly, že otcové tráví méně času než matky krměním a vlastní péčí o dítě.²³ To však neznamená, že otec je méně kompetentní v péči o dítě než matka.²⁴ Podstatné je, jak dobře se rodič dokáže vyladit a rozpoznat potřeby dítěte, jak dobře dokáže „číst“ a interpretovat chování dítěte ve smyslu regulování vlastních odpovědí na toto chování (Lamb, 1981).

Při úvahách o rozdílech mezi matkou a otcem v péči o dítě a při hře s ním je třeba vzít v potaz i širší sociální souvislosti. Důležitou roli hraje přeměna původního uspořádání rodiny, kdy otec byl živitelem a matka zůstávala celodenně s dětmi doma. Dnes stále přibývá zaměstnaných žen, otců na mateřské atd., důležitá je i individuální definice maskulinity a feminity a v neposlední řadě i okolnosti narození dítěte (zvláštní skupinu představují děti narozené předčasně a rozené sekcí), které mohou modifikovat otcovskou roli. V případě různých komplikací se ukázalo, že otcové se zapojují více do péče než v případě normálně v termínu rozených dětí. To může být dáno i faktickými okolnostmi (příkladně při porodu sekcí je matka v důsledku chirurgického zákroku delší dobu neschopna samostatně plně pečovat o dítě).²⁵ (Lamb, 1981).

Otcové obecně kladou větší důraz na dodržování řádu, na plnění určitých požadavků. Méně přizpůsobují svoje chování možnostem

²³Např. výzkumy v USA: Kotelchuck, 1976, Rendina, Dickerscheid, 1976, v UK (Richards, Antonis, Dunn, 1977).

²⁴Toto potvrzuje např. výzkum Parke, Sawin (1974), (Lamb, 1981).

²⁵Šrov. např. výzkumy: Herzog (1979), Goldberg (1979), Brown (1979), Pedersen (1980) (in: Lamb, 1981).

dítěte a více od nich vyžadují. Více podporují rozvoj samostatnosti, schopnost přijmout riziko a prokázat odvahu.

Otcové slouží svým synům jak model mužského chování. Chlapci se s otcem ztotožňují, přejímají jeho názory, způsoby chování i sebevymezení, které se stávají součástí jejich sebepojetí. Na druhé straně se i otec určitým způsobem ztotožňuje se svým synem. Snaží se mu vtisknout své představy o mužské roli. Vyhraněný postoj bývá nejvyhraněnější ve vztahu k prvorozenému synovi, ve vztahu k dalším je obvykle mnohem liberálnější.

Chování otců k dcerám zahrnuje, přinejmenším částečně a v nějak transformované podobě, jejich vztah k partnerce, tj. k matce dítěte. Mnohdy do dcery projikují a nalézají u ní vlastnosti, které přičítají i matce (ať už jsou pozitivní nebo negativní) (Šulová, 2005).

Nejnovější studie naznačují, že otec může být nejen upřednostňován před ostatními cizinci a představovat „sekundární spřízněnou osobu“, ale může také pomoci dítěti osamostatňovat se (opouštět symbiózu) a dobrovolněji vycházet vstříc neznámému. Podarilo se prokázat, že otec je lepší „základnou bezpečí“ než cizí člověk. Důkazem toho je skutečnost, že odchod otce způsobuje mnohem více křiku než odchod cizí osoby a naopak jeho příchod vyvolává silnější aktivaci chování směřujícího k blízkosti než při příchodu cizí osoby (Lamb, 1981).

3.2.1. Otec jako socializační činitel

Otec má ve výchově dítěte nezastupitelné místo a nemůže ho tedy zcela nahradit matka. Skutečnost, že kontakt s otcem je pro dítě náročnější (pokud jde o pohyby a řeč) a vyžaduje ze strany dítěte často větší úsilí než kontakt s matkou, působí příznivě na připravenost dítěte pro zvýšené nároky, které na něj čekají, že se jeho rodinné prostředí začne rozšiřovat. Otec tak dítěti pomáhá se začleňovat do společnosti. Význam otce pro postupující socializaci dítěte vidí někteří odborníci

také v tom, že otec zajišťuje přechod od výlučného vztahu matka-dítě ke vztahu matka-dítě-otec. Ukazuje se, že děti, které neměly zkušenost kontaktu s oběma rodiči, ale jen s matkou, bývají ve vztahu k dalším lidem delší dobu odmítavé, nebo dokonce úzkostné.

J. Le Camus a Ch. Zaouche-Gaudron chápou roli otce jako přímou, nikoliv zprostředkovanou přes matku. Rozlišují *rolí otce*, která podléhá kulturním a sociálním změnám a je vymezena jakousi rolou anticipací, a *funkci otce*, kterou pojmají ze strany dítěte (jak otec vnímá samo dítě) (Šulová, 2004).

3.2.2. Proces triangulace

Jednou z nejvýznamnějších rolí, kterou otec v procesu socializace sehrává, je přechod od dvou ke třem neboli od vztahu matka-dítě k matka-otec-dítě. Tento proces se obvykle označuje jako tzv. **triangulace** a byl rozpracován řadou odborníků (první jej popsal francouzský sociální psycholog S. Moskovici).

Obecně se odborníci shodují, že otec je jakýmsi „mostem, který vede do společnosti“. Zdůrazňují specifickou roli otce, který napomáhá socializaci dítěte svým separačním vlivem. On zajišťuje přechod od dvou (matka-dítě) ke třem (matka-dítě-otec). Je činitelem roztržky, on odděluje dítě od matky nebo s ním o ní soupeří, ale zároveň mu otevírá cestu do světa (Šulová, 2005).

Ranná triangulace u chlapců a dívek je chápána jako proces, jehož prostřednictvím dítě internalizuje svoji první mentální reprezentaci self.

3.2.3. Otec a jeho vliv na formování sexuální identity

Rodičovský pár představuje výlučnou jednotku, která umožňuje dítěti ovlivnit formování sexuální identity, protože vztahy dítěte s rodiči mu umožňují první setkání s otázkou podobnosti a odlišnosti.

Sexuální identitu definuje V. Rouyer jako pocit příslušnosti k jednomu z pohlaví (mužskému u chlapců, ženskému u dívek) a

obsahuje dimenzi biologickou, sociální a psychologickou (Rouyer, in: Šulová, Zaouche-Gaudron, 2003).

V důsledku socio-kulturního vývoje mužských a ženských rolí se odborníci zabývali otázkou otcovské specifičnosti. Dle V. Rouyer pojetí otcovské diferenciaci obsahuje dva aspekty: **psycho-sociální a socio-afektivní** (Rouyer, in: Šulová, Zaouche-Gaudron, 2003).

Z psycho-sociálního hlediska se u otce jedná o diferencovanou představu dvou pohlaví, která se převádí do rozdělení domácích povinností, o sexuální diferenciaci výchovných úkolů dle pohlaví dítěte, o stereotypní představu o každém pohlaví (Granie et al. In: Šulová, Zaouche-Gaudron, 2003).

Ze socio-afektivního hlediska se u otce jedná o postavení třetího oddělujícího od matky a toho, který otevírá dítě vnějšímu světu.

Otcové se ke svým dětem chovají selektivněji v závislosti na pohlaví a tak podporují rozvoj genderové identity, pravděpodobně více než matky. Otcové rovněž poskytují svým dětem jiné zkušenosti a přispívají k rozvoji jiných kompetencí.

3.2.4. Role otce z hlediska morálního vývoje dítěte

Na vývoj a formování morálních postojů dítěte má zcela nepochybně vliv nejprve rodina. Ta umožňuje dítěti identifikovat se s normami jednotlivých členů rodiny, přijmout pravidla a časem postupně vytvářet vlastní postoj k normám a hodnotám.

Dle L. Šulové můžeme identifikovat několik základních rovin působení rodičů na morální vývoj dítěte:

- Působení rodičů na dítě v rovině *haptické, předřečové, raně interakční* a vytvoření zázemí, pozitivní atmosféry a pocitu bezpečí.
- Dlouhodobé a empatické poskytování návodů a regulací, předávání norem – co je a co není sociálně žádoucí.

- Modelové chování a poskytování identifikačních vzorů.
- Vytvoření prostředí domova a rodiny, kdy dítě má možnost si formovat mravní vědomí v bezpečném prostředí.
- Zprostředkování celospolečenských požadavků dítěti odpovídajícím a srozumitelným způsobem.
- Vytváření trvalejších měřítek hodnot a postojů, na jejichž základě může dítě dosáhnout v dospělosti plně rozvinuté autonomní morálky (Šulová, 2005).

Z výše uvedených rovin působení rodičů na morální vývoj dítěte tedy vyplývá, že působení otce i matky je rovnocenné a vzájemně komplementární.

3.3. *Hra otec-dítě a její specifika*

Hra je hlavní a nejvýznamnější činností dítěte raného věku a proto je pro něj velmi podstatné, aby si s ním od začátku hráli oba rodiče. Hra matky a otce s dítětem má řadu shodných rysů, ale také řadu odlišností, což je dalším důvodem, proč si má i s nejmenším dítětem hrát otec. Dítě, se kterým si hraje pouze matka, je tak o něco ochuzené.

Jak často a jakým způsobem si tatínek s dítětem hraje souvisí s životem rodiny. Ukazuje se, že tam, kde jsou mezi rodiči dobré vztahy, otec se o dítě více zajímá a více si s ním hraje (Sobotková, Dittrichová, 2006).

Otcové se méně účastní péče o dítě, ale tráví s ním více času při herních aktivitách než matka.²⁶ Tyto aktivity jsou charakterizovány *kratšími ale častějšími interakcemi*. Matky bývají se svým dítětem při hře v užším tělesném kontaktu než otcové, více dítě chovají, usmívají se a více s ním hovoří. V interakci otce s dítětem *převažuje tělesná stimulace*. Otcové tím, že při hrách děti častěji pošťuchují, narušují

²⁶Srov. např. výzkumy Kotelchuck (1976), Richards (1976), Lamb (1977), Powe, Parke (1981), Clarke-Steward (1980).

jejich rovnováhu a nutí je přizpůsobovat se novým situacím a reagovat na obtíže, procvičují a stimulují schopnosti potřebné k vyrovnávání se s nároky ve skupině vrstevníků. Dokážou být společníky při hrách, ve kterých se řeší nějaký problém příkladně vkládání různých tvarů do odpovídajících otvorů atd. Otcové rovněž volí jiné hračky, většinou technického typu. Celkově má hra s otcem vyšší *tempo*, je zde více *nečekaných zvrátů a změn*.

Otec rovněž *podporuje dítě, aby našlo řešení samo*, bez pomoci dospělého, čímž u něj podporuje nezávislost a autonomii.

Rozdíly jsou rovněž v reakci dětí na hru s otcem a s matkou. Většina dětí preferuje otce jako partnera pro hru, reaguje pozitivněji na hru s ním, než s matkou²⁷ (Šulová, 2005, Parke, Tinsley, in: Lamb, 1981).

Další rozdíly můžeme zaznamenat i v pohlaví, tedy jak otcové reagují na své syny a dcery a naopak. Příkladně bylo zjištěno, že roční děti vokalizují více na rodiče opačného pohlaví²⁸ a roční chlapci se více dívají na své otce než na matku. Dvouletí chlapci preferují otce jako partnera pro hru, zatímco u dívek dochází mezi 2 a 4 rokem ke změně a dívky více preferují matku.²⁹ (Lamb, 1981).

3.3.1. Otcovská mluva

Studie chování rodičů při hře s dítětem ukazují, že mezi otcem a matkou existují rozdíly v řeči jakou mluví na malé dítě. Společným rysem otcovské a mateřské mluvy je její zjednodušování a přizpůsobování rostoucím řečovým schopnostem dítěte. Nicméně otcové mají obvykle tendenci méně přizpůsobovat své projevy jejich možnostem porozumění. Používají složitější pojmy, bohatší slovník a děti jim nerozumí tak snadno. Po dobu celého dětství mluví ke svým dětem méně než matky, vyměňují si s dětmi kratší dialogy. Z pohledu

²⁷Srov. např. výzkum Lamb (1976), Clarke-Steward (1977).

²⁸Výzkum Spelke et al. (1973).

²⁹Výzkum Lynn, Cross (1974).

funkčního a konverzačního se zdají být projevy matky a otce vzájemně odlišné ve dvou aspektech: matky lépe vnímají jazykové schopnosti, odpovídající věku dítěte. Jejich projevy se stávají složitějšími postupně tak, jak se schopnosti dítěte rozvíjí a častěji než otcové jazyk dítěte opravují. Otcové jsou konverzačně méně citliví, téma hovoru se více řídí věkem dítěte než jeho řečovými schopnostmi. Mají také sklon dávat testovací otázky dítěte a být direktivnější³⁰. (Šulová, 2005).

Rozdíly mezi matkou a otcem spočívají především v praktickém zaměření projevu. Ukazuje se, že při snaze o udržení pozornosti vzhledem k určitému předmětu zájmu dítěte je otec méně účinný než matka a že jeho reakce na projevy dítěte je častěji než u matky „nepřiměřená“. Kromě toho otcovy dotazy mají obecnější povahu než matčiny. Otec také méně často dítě chválí. V oblasti jazyka se role obou rodičů zdají být spíše vzájemně doplňkové než redundantní (Zaouche-Gaudron, LeCamus, 2000, Šulová, Bartanusz, in: Šulová, Zaouche-Gaudron, 2003).

3.4. *Otec v psychoanalytické teorii*

Jakákoliv psychoanalytická diskuze na téma otec a jeho role nutně začíná u S. Freuda. Ve své teorii o psychosexuálním vývoji přiznával velmi významnou roli otcí. Zpočátku se domníval, že vztah otec-dítě je důležitější než vztah matka-dítě, toto své stanovisko později změnil. S. Freud zdůrazňuje tři aspekty vztahu otec-dítě.

- A. Pocity lásky a obdivu k otcí během preoidipického období vývoje byly považovány za životně důležité (zvláště pro chlapce) a to jako zdroj pozitivní identifikace. Freud zdůrazňuje, že dítě se identifikuje s tím, ke komu cítí emoční vazbu. Pozitivní a

³⁰ Rané výzkumy na toto téma (Parke, Philips, 1981) ukázaly, že stejně tak otcové jako matky, přizpůsobují svoji mluvu svým dětem: mluví v kratších slovních spojeních, používají důrazněji přízvuk a intonaci, častěji opakují atd. Oba rodiče bez ohledu na pohlaví vykazovali vysokou citlivost vůči dítěti a to v ohledu na kontext mluvy (Lamb, 1981).

milující pocity k otci leží u základů konfliktů, které tvoří oidipický komplex.

- B. Silná potřeba ochrany ze strany někoho, koho dítě miluje a kdo jej vyzvedne z jeho malosti a bezmocnosti.
- C. Malé dítě rovněž pohlíží na otce jako na autoritu, na někoho, od koho může očekávat trest. Tento aspekt vztahu otec-dítě je posilován a dosahuje svého vrcholu v obavách a fantaziích v období falicko-oidipické fázi vývoje (Machtlinger, in: Lamb, 1981).

Důležitost role otce ve vývoji dítěte zdůrazňovali i následníci S. Freuda (příkladně jeho dcera A. Freudová, D. Burlinghamová, D.W Winnicott, E. L. Abelin³¹, M. Mahlerová a jiní). M. Mahlerová ve své periodizaci raného vývoje spatřuje klíčovou roli otce v praktikující a znovusbližovací subfázi procesu separace-individuace. Vztah s otcem nemá původ ve stádiu symbiotické fúze, ale otec patří do nového okolního světa. Otec zaujímá v tomto období specifický doprovodný význam (Mahlerová, Pine, Bergmannová, 2006). Vztah s ním je méně zatížen ambivalencí, kterou dítě zakouší k matce a vztah s otcem pomáhá dítěte ve vyřešení tohoto ambivalentního vztahu k matce a tím i separaci a individuaci.

E. L. Abelin zdůrazňuje, že u chlapců sebeobraz, který zahrnuje genderovou informaci vzniká na základě primární konstelace a odpovídající identifikace s rivalizujícím otcem. U dívek vzniká v této době nicméně sebeobraz obsahující pouze všeobecné informace (větší/menší, starší/mladší). První základní znovuzbližovací přání je: já chci maminku a je stejné u chlapců i dívek. U chlapců je nicméně přání

³¹ E.L. Abelin provedl výzkum v sexuálních rozdílech v rané interakci matka-otec-dítě (dívka, chlapec) a to v roce 1975. Tento model rané triangulace je založen na pozorování páru bratr-sestra a vyvozování rozdílů mezi vztahem chlapců a dívek k matkám a otcům. Tvrdí, že dívky vykazují vyšší stupeň zaujetí k matkám, větší ambivalenci než chlapci během fáze znovupřiblížování. Chlapci narozdíl od dívek vykazují bližší primární vazbu k otci a také ranější identifikaci s ním. Před fází znovuzbližovací má pro dívky otec význam okrajového objektu (Machtlinger, in: Lamb, 1981).

po objektu opačného pohlaví a neodráží jeho vlastní tělo a tak základní přání chlapce nabývá podobu: Já (muž) chci matku (ženu). U dívek objekt přání v primární konstelaci je matka, stejného pohlaví, takže dívčí základní znovusbližovací přání nemá stejnou genderovou konotaci jako u chlapců (Machtlinger, in: Lamb, 1981).

4. Rodina a její role z hlediska rané interakce

4.1. Vymezení pojmu rodina

Rodina je bezesporu nejstarší lidskou společenskou institucí. Vznikla v dávných dobách, především z potřeby své potomstvo ochraňovat, učit, vzdělávat, připravovat pro život.

Jedná se o univerzální sociální skupinu, ve které probíhají významné sociálně psychologické jevy v životním kontinuu jedince. Rodina umožňuje jedinci zprvu vytvořit pevné sociální vazby, formují se zde modely chování, přijímají se regulační činitele těchto forem chování, dochází k předávání a interiorizaci norem. V rodině si dítě rovněž osvojuje verbální i neverbální formy komunikace.

Má-li se dítě vyvíjet po duševní a charakterové stránce v osobnost zdravou, je nezbytné, aby vyrůstalo v prostředí stálém a citově příznivém. Pro dítě je velmi důležité, aby se ve společnosti „svých“ lidí cítilo v bezpečí. Potřeba životní jistoty je zřejmě potřebou nejvýznamnější. A podle úrovně jistoty, kterou zažívá v celém svém rodinném společenství si vytváří jistotu svou, tedy sebe- jistotu (Matějček, 1994, Šulová, in: Výrost, Slaměník, 1998).

Jednoznačné vymezení pojmu rodina je prakticky nemožné a to z řady důvodů:

- A. rodina je definována z hledisek různých vědních disciplín (sociologie, demografie, psychologie atd.),
- B. rodina je definována z hledisek různých oblastí téže vědy (klinická psychologie, sociální psychologie, pedagogická psychologie atd.),
- C. rodina je definována na základě různých aspektů (funkčnosti, vztahů, rolí, komunikace, procesu socializace a individuace atd.) (Šulová, in: Výrost, Slaměník, 1998).

4.2. Rodina jako systém

Můžeme konstatovat že rodina vytváří určitý systém. Jedná se o prostředí, kde lidé vzájemně komunikují mezi sebou, vytváří si k sobě vztahy. Všechno, co říkají a dělají, dostává nějaký význam (Matoušek, 1997).

Komunikujeme jednak obsahem a způsobem řeči a jednak neverbálními prostředky (mimika, pohyby těla, vzdáleností aj.). Každá komunikace definuje vztah mezi tím, kdo „vysílá“ a tím, kdo „přijímá“ sdělení. Sdělení probíhá ve více rovinách současně. Vztahový aspekt komunikace je nejlépe patrný z mimoobsahových stránek sdělení. Obsahový a vztahový aspekt komunikace může být v rozporu a pak hovoříme o tzv. **dvojně vazbě**. Jedná se o takový způsob komunikace, při kterém adresát dostává souběžně zprávy s protichůdným významem, příkladně kdy slovní sdělení je v rozporu se sdělením neverbálním. Pokud je člověk, zejména dítě, dlouhodobě vystavený této dvojně vazbě v komunikaci a nedokáže tedy „přečíst“ hlavní význam sdělení, jež jsou mu adresována, může v důsledku toho trpět vážnými psychickými problémy. Je důležité si uvědomit, v kolika rovinách sdělení probíhá (informace, vztah, sebevyjádření, výzva), co vše lze vyčíst z volby slov, tónu řeči, řeči těla, z formy naslouchání. Kromě toho existuje nespočet bariér komunikace, které znesnadňují to, aby si lidé porozuměli. Vzhledem k tomu, že komunikace v rodině je jedna z nejdůležitějších věcí pro fungování tohoto systému, je vždy podstatnou součástí rodinné terapie snaha naučit se lépe komunikovat, abychom si lépe rozuměli (Matoušek, 1997).

Rodina jednotlivci umožňuje, aby v ní nalézal oporu, ztotožňoval se s ní, zároveň mu dává svobodu k tomu, aby si budoval a zachovával svou osobní odlišnost. Život v rodině se pohybuje mezi pólem sdílení a pólem osobního soukromí. Rodina si vytváří jisté konfigurace spojenectví (**podsystemy**) pro jisté účely. Jednotlivci se spojují pro to,

aby dělali závažná rozhodnutí (příkladně rodiče), aby sdíleli sex (manželé), aby se definovali jako jedna generace vůči jiné generaci. Každý jednatel má svoje místo v mnoha takových podsystémech rodiny. Každý podsystém má hranice, což jsou pravidla, která určují, kdo a jak může být v rodinném podsystému zahrnut. Má-li být rodina funkční, musí být hranice všech subsystémů jasné a za jasných podmínek překročitelné. Nefunkční hranice je charakterizována buď jako **difuzní (nejasná)** nebo jako **rigidní (nepropustná)**. Znejasnění hranic vede k prolnutí a znečitelnění kompetencí. V takové rodině všichni mluví do všeho, ale nic se nerozhodne, nikdo není za nic zodpovědný. Nepropustná hranice naopak znemožňuje komunikace mezi podsystémy, štěpí rodinu na soupeřící nebo ignorující se frakce. (Matoušek, 1997).

Z hlediska funkčnosti dělíme rodiny do čtyř skupin:

A. funkční rodina - neklinická, zdravá, harmonická - zdárný vývoj dětí je zajištěn (takových rodiny je v běžné populaci valná většina, až 85%),

B. problémová rodina - objevují se poruchy některých funkcí, ale vážněji neohrožují rodinný systém ani vývoj dítěte (v populaci se vyskytuje okolo 12-13%),

C. dysfunkční rodina - objevují se poruchy, které bezprostředně ohrožují a poškozují rodinu a zvláště pak vývoj a prospěch dítěte (asi 2 % v populaci),

D. afunkční rodina - rodina přestává plnit vůči dítěti svůj základní účel, dítěti vážným způsobem škodí či dokonce ho ohrožuje na životě (asi 0,5% v populaci) (Dunovský, 1999).

Mezi základní kriteria pro posuzování funkčnosti rodiny patří:

- stabilita rodiny
- formální struktura
- sociálně zabezpečující situace

- osobnost rodičů
- zájem o dítě
- péče o dítě (Dunovský, 1987).

4.3. Základní funkce rodiny

Obecně můžeme vymezit čtyři základní funkce rodiny:

- A. *biologická či reprodukční*
- B. *materiální*
- C. *výchovná*
- D. *emocionální* (Šulová, in: Výrost, Slaměník, 1998).

Reprodukční funkce rodiny byla a je jedním z nejobvyklejších důvodů pro existenci rodiny. Jedná se zároveň o nejstarší funkci rodiny. V současné době prožíváme období, kdy výrazně klesá porodnost.³² Přibývá jedinců, kteří nechtějí dítě, roste počet žen, pro něž je dítě “příteží”, brzdou v kariéře. Na druhé straně je v dnešní době faktem, že roste počet párů, kde snížená plodnost jednoho z partnerů musí být nahrazena reprodukcí asistovanou (Šulová, 2007). Biologicko-reprodukční funkce bývá někdy označována jako funkce sexuální s rozlišením sexuálních aktivit „pro reprodukci“ a aktivit „pro radost“ (Dunovský, 1999, s. 92). Někteří autoři příkladně D. W. Winnicott zdůrazňují, že sex a sexuální uspokojení vede k dosažení osobního emočního růstu. Pokud je toto uspokojení ve vztahu přítomno, tvoří jakýsi pomyslný vrchol mentálního zdraví. Na druhou stranu poruchy v této oblasti jsou spojeny s neurotickými poruchami a psychosomatickými onemocněními (Winnicott, 2006).

Materiální funkce rodiny byla v minulosti významnější než nyní a to především v dobách, kdy bylo možné rodinu vnímat jako samostatně

³²Z hlediska úrovně plodnosti se Česká republika řadí mezi země s hodnotami pod záchovnou hranicí reprodukce. V roce 2003 připadlo na jednu ženu 1.18 dítěte (Národní zpráva o rodině, 2004).

hospodařící jednotku, kde každý měl své povinnosti. V současné době se zdá, že ztrácí na významu, neboť společnost v období relativního dostatku je schopna pečovat o jednotlivce přímo. Nadále se projevuje význam materiální funkce rodiny v chudých částech světa, kde rodina jednoznačně upřednostňuje zájmy mladé generace a je příkladně schopna se sjednotit a poslat své nejmladší dítě do oblastí ekonomického dostatku nebo jim zajistit lepší podmínky přežití. V zemích relativního dostatku (mezi ně se aktuálně zařazuje i ČR) se toto chování neobjevuje a naopak převládá zájem o individuální kvalitu života každého jednotlivce bez ohledu na věk (Šulová, 2007).

Výchovná funkce rodiny představuje celkovou péči o dítě a je tedy jen obtížně zastupitelná. Fungující rodinné prostředí poskytuje dítěti základní orientaci v okolním světě a poskytuje mu vše potřebné pro plynulé zařazení do společnosti (Šulová, 2007).

Základnou primární socializace je rodina a charakteristika vztahů v rodině. Zdůrazňovány jsou zejména:

- A. *vztah rodičů k dítěti* (projevy lásky, nelásky, ambivalence a s tím spojené přijímání nebo odmítání),
- B. *kohezivita rodiny a její konstelace*,
- C. *socio-ekonomický standard rodiny*.

Výrazný až osudový vliv mají rané sociální zkušenosti, tj. zkušenosti, které dítě získává v prvních třech letech svého života. Je to mimořádně formativní období, v němž se utváří tzv. **bazální osobnost**, tedy jakési základy duševního života jedince, jeho psychické vyladění. Od prvních měsíců života jsou dítěti předávány sociální hodnoty, normy a pravidla, způsoby komunikace, způsoby uvažování a řešení situací. Rodina poskytuje dítěti od prvních měsíců možnost pozorovat interakce ostatních. Umožňuje mu procvičování a korigování jeho vlastního chování a projevů v různých interakcích (příkladně hra). Její vliv se projevuje v sociální komunikaci verbální i neverbální, kdy rodina

vytváří předpoklady pro porozumění dítěte a kvalitu jeho dorozumívání. Rodina poskytuje dítěti identifikační vzory, modely chování, které náležejí k mužské a ženské roli.

Jedním z podstatných znaků rodinné výchovy je trvalost a hloubka citových vztahů mezi dětmi a jejich rodiči, případně těmi, kdo z jakýchkoliv důvodů stojí na místě rodičů. Trvalost těchto prvotních vztahů je nesmírně důležitá, neboť od raného věku poskytují dítěti příklady sociálních hodnot, norem či postojů. Rodina navíc poskytuje jedinci obraz sebe sama. Nabízí mu permanentní zpětnou vazbu.

Emocionální funkce rodiny není vázaná na věk členů rodiny. Rodina poskytuje potřebu zázemí, bezvýhradného přijímání, podpory, potřebu sdílení zážitků, společných perspektiv. (Satirová, 1994, Matějček, 1994, Nakonečný, 1998, Šulová in: Výrost, Slaměník, 1998, Šulová, 2007).

4.4. *Současná rodina*

Rodina je společenská instituce, která se neustále vyvíjí a reaguje na ekonomické či společenské změny. Mezi základní znaky současné české rodiny patří:

- a. *chybí očekávání trvalosti vztahu*. Jednak se objevuje množství alternativ společného soužití (manželství na zkoušku oba partneři mají vlastní domácnost, partnerství záměrně bez dětí, matka sama s dítětem-otec není informován o jeho narození, dlouholetý vztah bez uzavření manželství atd.).
- b. *nízká stabilita rodiny*. V tomto ohledu patří Česká republika mezi státy s nejvyšším podílem manželství zanikajících rozvodem³³. To se promítá i do složení rodin

³³Rozvodovost se zvyšovala v 90. letech. K přechodnému poklesu došlo v roce 1999 a to pravděpodobně díky novele zákona o rodině z roku 1998. V průběhu 90. let rostl podíl povolených rozvodů z celkového počtu ukončených rozvodových řízení (77% na zač. 90.let, 87% v roce 2002) (Šulová, 2007).

- a domácností. Následkem rozvodu vzniká často neúplná rodina s dětmi, domácnost jednotlivce nebo jiná úplná rodiny. Zároveň je třeba zmínit, že neúplné rodiny vznikají i úmrtím jednoho z rodičů nebo narozením dítěte osamělé matce.
- c. *odklad uzavření prvního manželství do vyššího věku a to především ve věku do 30 let*
 - d. *odsouvání rodičovství na pozdější období, což může mít za následek snižování porodnosti. Odsunutím rodičovství na pozdější dobu už často chybí ochota měnit přijatý životní styl bez dětí, opustit kariéru nebo se vyskytnout zdravotní komplikace spojené s vyšším věkem*
 - e. *předmanželská zkušenost v oblasti sexu představuje významného činitele pro intimní soužití manželů (Šulová, 1998).*
 - f. *akceptace dvoukariérové rodiny. O narozené dítě pečuje cizí osoba*
 - g. *přímé výchovné působení rodičů je nahrazováno institucemi a dalšími socializačními vlivy (Šulová, 1998, 2005, 2007).*

4.5. Rané citové pouto z hlediska rodinného systému

Interakce dítě – pečující osoba (zpravidla matka) hraje v raném období klíčovou roli. Nicméně tato interakce neprobíhá izolovaně ve vakuu, ale je zasazena v rodinném prostředí. Tudíž také ostatní členové rodiny (nejen druhý rodič) významně ovlivňují vývoj a fungování této interakce. Tito ostatní členové pak také fungují jako vazebné osoby citového přilnutí (*attachment figures*). Čím je rodina větší, tím roste počet vzájemně propojených vazeb. V současné době je nejlépe prozkoumána vazba matka – dítě a následuje vazba otec – dítě. Ostatní

rodinné vazby z hlediska citového pouta zůstávají zatím jen málo prozkoumané (Cassidy, J., Shaver, R. P, 1999, Goldberg, 2000).

4.6. Koncept bezpečné rodiny (*secure family base*)

Některé způsoby uspořádání rodinného systému mohou ovlivnit jak aktuálně vnímané bezpečí jejích členů, tak schopnost vytvářet vazby citového pouta (*attachment relationship*), které vedou k vytváření bezpečí. Koncept bezpečné rodiny představuje takový model, který vykazuje rysy, které mohou přispět k většímu bezpečí v rodině. Tento typ rodiny je definován jako takový, který poskytuje spolehlivou a stabilní síť vazeb citového pouta (*attachment relationship*). Schopnost pečujících osob spolupracovat je klíčovým znakem, který spojuje primárně vazebné osoby (*attachment figures*) do funkční sítě. Její velikost je různá, záleží na konkrétní rodině i kultuře (Cassidy, J., Shaver, R. P, 1999).

4.7. Možné příčiny narušení interakce primární pečující osoba – dítě

Vztah dítěte a primární pečující osoby, zpravidla matky je v raném období oboustranně velmi intenzivní a citlivý. Narušení křehkého citového pouta (*attachment disorder*) může mít nejrůznější podobu, počínaje lehkým narušením kvality interakce, přes mírné zanedbávání péče až po těžké psychické či fyzické zneužívání (Matějček, Langmeier, 1963, Kotásková 1987, Matoušek, 1997).

Nejčastější příčinou narušení interakce bývá absence primární pečující osoby v kritickém období vývoje. Mnohdy se jedná o děti umístěné v raném věku do nejrůznějších institucí, kde neměly možnost citový vztah se specifickou pečující osobou navázat. Děti vychovávané v ústavech prakticky od narození jsou postiženy daleko více než ty, které tam přicházejí až ve školním věku.

Další poruchou je tzv. přerušené citové pouto (*disrupted attachment*), které zahrnuje separaci, ztrátu pečující osoby a následky těchto událostí. V případě separace jsou její následky spoluurčovány mnoha okolnostmi. Kromě biologických a vrozených dispozic záleží na jejím načasování. Někteří autoři příkladně J. Bowlby se domníval, ztráta mateřské figury má patologický dopad na vytváření vnitřního objektu dítěte (Bowlby, 1998).

Právě v prvních letech života dlouhodobá odloučení dítěte od matky (nebo jiné osoby na jejím místě) vedou pravidelně k narušení duševního zdraví se znatelnými stopami ještě v dospělosti.

Nejčastěji má narušení kvality citového pouta podobu tzv. *úzkostné citové vazby* (podrobněji viz. kap.2). Je možné sem zařadit všechny tři kategorie nejistého typu vazby: vyhýbavá, ambivalentní a dezorganizovaná.

Někteří autoři (příkladně Matějček, Langmeier, 1963, Matějček, 1994) rozlišují dvě základní životní podmínky, ve kterých dochází k narušení vazby:

- A. **Privace**, kterou rozumí životní podmínky, ve který se žádná vazba nemohla vytvořit (dítě od narození v domovech, neschopnosti matky se starat o dítě, nenajde se náhradní pečovatelská postava aj.). Poškození vývoje bývá velmi značné a často dochází k ireparabilním vývojovým změnám.
- B. **Deprivace**, kterou rozumí podmínky, kdy k připoutání docházelo, ale negativním zásahem bylo přerušeno (nemoc matky, její duševní poruchy od poporodní deprese až po závažnější onemocnění, dlouhodobá hospitalizace dítěte apod.). Podobné situace nemusí být kritické a mohou se najít dobrá řešení s náhradní pečovatelkou.

(Matějček, 1994, Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, Kotásková 1987).

Jiní autoři (příkladně Šulová, 1998) dělí možné příčiny na ty, které mohou být na **straně matky** (psychosociální nezralost, psychická porucha, abúzus drog, vztah s otcem dítěte) a ty, které mohou být *na straně dítěte* (poruchy spánku, celkové poruchy biorytmu, smyslové poruchy, zvýšená dráždivost).

Pokud bychom se snažili nahlížet možné příčiny narušení interakce matka – dítě z hlediska rodiny jako systému, mohli bychom je rozdělit do dvou větších kategorií (Šulová, 2004). A to: **příčiny ležící mimo rodinu a příčiny ležící uvnitř rodiny.**

4.7.1. Příčiny ležící mimo rodinu

Raná interakce matka - dítě popř. otec - dítě je v mnoha případech znemožněna nebo zkomplikována určitými vlivy, které vyplývají ze sociálního kontextu. Pokud budeme vycházet z Bronfenbrennerova modelu vývoje individua, můžeme pro příklad uvést následující faktory, které znesnadňují rannou interakci (Šulová, 2007).

Faktory makrosystému, tedy nejširšího sociálního prostředí ve kterém rodina žije, můžeme rozdělit do několika podskupin:

- A. Faktory vyplývající z tzv. „*sociální adresy*“, tedy faktory spojené s příslušností k určitému etniku, národnosti (určité lokality jsou aktuálně problematické například epidemie, hlad, válka). Patří sem rovněž životní prostředí v širokém slova smyslu (zda rodina žije na venkově, ve městě).
- B. Faktory, které souvisejí s tzv. *procesuálním kritériem*. Jedná se o faktory, které ovlivňují partnerské vztahy během vývoje (příkladně společné bydlení s prarodiči) a vlivy aktuální společenské situace (krize, ekonomická prosperita, válka atd.).
- C. Dvousměrnost či vícesměrnost interakce. Rodina a její členové nejsou pouze pasivní či přizpůsobující se, ale jejich

aktivita, výběr jsou stejně významné jako sociální vliv, který na ně působí.

- D. Faktory zaměřené na míru zprostředkovanosti kontextuálních vlivů. Lze říci, že faktory působí na jednotlivé členy rodiny přímo a nepřímo, příkladně negativní atmosféra na pracovišti může vést k neadekvátním reakcím v rodině (Šulová in: Výrost, Slaměník 1998).

Mezosystém zahrnuje komplexnost a propojenost vlivů, které neustále působí na rodinu jako celek i na jednotlivce. Řadíme sem původní rodiny partnerů, zkušenosti z předchozích partnerských vztahů, vrstevnické skupiny, formativní vliv vzdělání i praktických životních zkušeností.

Exosystém sdružuje sociální činitele, které nepůsobí přímo na členy rodiny, ale mimo rámec rodiny, ale pouze na prostředí, v němž jsou jednotlivci začlenění. Ovlivňují např. celkové společenské klima v tom, jakou společenskou prestiž má mateřská role.

Poslední úroveň faktorů, které působí na vývoj jedince i na kvalitu rané interakce jsou *faktory mikrosystému*, kterým je věnována následující podkapitola (Šulová in: Výrost, Slaměník 1998).

4.7.2. Příčiny ležící uvnitř rodiny

Druhou skupinou faktorů, které komplikují popř. znesnadňují ranou interakci, tvoří faktory vyplývající především z úrovně mikrosystému, který zahrnuje ty sociální faktory, které působí na jedince bezprostředně. Můžeme sem zařadit konkrétní způsoby rodinné komunikace, vzájemnou percepci členů rodiny, způsob trávení volného času, hospodaření s financemi atd.

Od konce 60. let 20. stol. můžeme pozorovat pozvolné, ale zásadní změny, ke kterým v rámci mikrosystému dochází. Jedná se především o výrazný požadavek osobní autonomie, který rodinnou strukturu ohrožuje, roste rozvodovost a klesá hodnota dlouhodobého manželství.

Za další dlouhodobou a zásadní změnu, která proběhla ve 20. stol. můžeme považovat „odchod“ žen do zaměstnání a to ve velkém měřítku. Také v 21. stol. konflikt mezi mateřstvím a prací zaujímá a pravděpodobně i nadále bude významné místo v životě ženy. Celospolečenská debata týkající způsobu jak obstát v zaměstnání a zároveň být matkou je podmíněna faktem, že v západní Evropě existuje dlouhodobě nízká porodnost a společnost jako celek výrazně stárne (např. v Německu zůstává jedna třetina žen bezdětných, mezi vysokoškolačky dokonce jedna polovina) (Harsh, in: Alizade, 2006, Šulová in: Výrost, Slaměník 1998).

Rozsáhlé celospolečenské změny příkladně migrace obyvatelstva, styk rozdílných kultur se rovněž odrážejí i uvnitř rodiny. Běžně se setkáváme s bilingvními manželstvími, rodinami formálně nesezdanými, homosexuálními páry pečujícími o děti, neúplnými rodinami.

Jednou ze základních podmínek kvality rané interakce matka - dítě je bezpochyby její vztah s partnerem. Klíčovou roli hraje dobrá vzájemná znalost, znalost měřítek hodnot, postojů. Důležitá je také vzájemná podpora. Rodič dítěti naplňuje potřebu stimulace, jistoty, zázemí, společenské vazby, poskytuje mu pozitivní identitu, otevřenou budoucnost (Matějček, 1994, Šulová in: Výrost, Slaměník, 1998).

4.8. Raná intervence z psychodynamického hlediska

Psychoterapie malých dětí obvykle probíhá v úzké spolupráci s rodiči, zejména matkou dítěte. Společná terapie kojence a rodiče může pomoci oběma stranám: vytváření vzájemného pouta bývá významně podpořeno a existuje vysoká pravděpodobnost, že posílený vztah pomůže předejít budoucím obtížím.

Aplikace psychoanalytického přístupu na práci s dětmi a jejich rodiči jsou velmi rozsáhlé a stále se vyvíjejí. Můžeme uvést v zásadě

pět přístupů k terapeutické práci s rodiči (zejména matkami) malých dětí:

A. Psychoterapie matky

B. Terapie přes rodiče (Treatment Via-The-Parent)

C. Psychodynamicky orientované preventivní programy

D. Společná terapie dítěte a rodiče (Infant – Parent Therapy)

E. Komplexní léčebné programy na psychodynamickém základě

(Kavale, Pilařová, 2001).

A. Psychoterapie matky

Tento přístup se soustřeďuje na dosažení změny osobnosti matky, která jí umožní změnit vztah a postoj k dítěti, aniž by dostávala rady týkající se jeho výchovy. Dynamický přístup vychází z předpokladu, že vztah mezi matkou a dítětem je ovlivňován nevědomými konflikty matky, které nevědomě přenáší na dítě. Pracuje tedy mj. s vnitřním světem rodičů, s jejich minulostí, ve které vidí a i nalézá souvislosti s aktuálními vztahy rodičů k dítěti (Kavale, Pilařová, 2001).

B. Terapie přes rodiče (treatment via-the- parent)

Tato metoda byla rozpracována v *Hanna Perkins Center* v Clevelandu **A. Katanovou** a **E. Furmanovou**. Hlavním cílem metody je umožnit matce „emoční pochopení“ dítěte tak, aby mu mohla pomáhat v jeho obtížích. Neexistuje však specifický přístup, jak to provádět. Dostávat se do souladu je stále trvající proces, který poznamenávají jak periodická zhoršení tak zlepšení dítěte (Kavale, Pilařová, 2001).

C. Psychodynamický orientované preventivní programy

V roce 1993 se zrodil v Benátkách projekt centra *La Porta verde*, jehož zakladatelkou centra je dětská psychoterapeutka a psychoanalytička **D. Caprioglio**³⁴.

Tyto otevřené systémy primární prevence se zaměřují na podporu rodičovských kompetencí a rodičovské empatie prostřednictvím naslouchání rodičům a na podpoře hry, v níž se mohou realizovat první sociální kontakty dítěte mimo rodinu. Terapeut se snaží podpořit rodiče v jejich kompetencích a vede je k tomu, že nemusejí být za všech okolností perfektní, ale spíš „*dosti dobrou matkou*“ (termín D.W.Winnicotta) nebo „*dosti dobrým rodičem*“ (termín B. Bettelheima) (Kavale, Pilařová, 2001).

D. *Společná terapie dítěte raného věku a rodiče (Infant – Parent Psychotherapy)*

Společná psychoterapie malého dítěte a rodiče je komplexní terapeutická metoda, jejímž cílem je zlepšit vztah rodiče a dítěte, či sociálně – emoční fungování dítěte³⁵ (Pilařová, 2005).

Existují dva modely společné terapie rodiče a dítěte raného věku:

- krátkodobá psychoanalytická psychoterapie, která se realizuje na *Tavistock Clinic* v Londýně. Navazuje na Winnicottovy poradenské konzultace s matkami a dětmi. K hlavním představitelkám tohoto modelu patří **D. Dawsová** a **J. Hopkinsová**
- model praktikovaný na *Clinique de Psychiatrie Infantile* v Ženevě, který je spojený se jmény **B. Cramera** a **D. Sterna**. (Pilařová, 2005, Pilařová, Kavale, 2001).

³⁴Projekt byl inspirován francouzským modelem *Maison verte*, který v roce 1978 vytvořila významná francouzská psychoanalytička F. Doltó.

³⁵Mezi první průkopníky takto zaměřené psychoterapie patří M. Mahlerová a D. W. Winnicott. Metoda sama však byla poprvé pojmenována a popsána S. Fraibergovou v roce 1980 v knize *Klinické studie duševního zdraví kojence* (Pilařová, Kavale, 2001).

Podstatou těchto přístupů je kromě psychoanalytické orientace krátkodobost terapie (jedenkrát týdně po dobu 50-60 min. v celkovém počtu 3-12 sesí). Společná terapie matky a malého dítěte nabízí jeden z nejlepších způsobů léčení vztahových poruch. Terapeut pracuje s interakcemi v raných stádiích vývoje vztahu matky a dítěte, kdy jsou problémy rychleji a snadněji řešitelné než v pozdějším věku dítěte.

Krátkodobá psychodynamická psychoterapie se zaměřuje především na konflikty a je indikována v případě, že hlavní konflikt, který může vysvětlovat poruchu interakce, je možné snadno určit. (příkladně poruchy příjmu potravy, poruchy spánku, nadměrný pláč, afektivní záchvaty apod.)³⁶ (Pilařová, 2005).

Přítomnost dítěte v terapii je její ústřední součástí. Základním cílem je zejména emoční podpora rodičů skrze poukazování na jejich výjimečnou důležitost ve vztahu k dítěti a zároveň na pomoc rodičům při pozorování dítěte a přemýšlení o důvodech jeho chování (Pilařová, Kavale, 2001).

E. Komplexní léčebné programy na psychodynamickém základě

Tyto programy se dlouhodobě realizují v *Hanna Perkins Center* v Clevelandu. Centrum poskytuje všechny terapeutické služby rodinám a dětem navštěvujícím stacionář. V rámci centra probíhají kurzy a konzultační programy pro odbornou veřejnost. Součástí organizační struktury těchto institucí je od roku 1985 i *Hanna Perkins Toddler Programme* určený pro riziková batolata (1-2 roky), která vykazují pestrou škálu emočních problémů. V práci jsou využívány psychoanalytické principy. Rodiče se aktivně účastní týmové práce s vychovateli a dětskými psychoterapeuty.

³⁶Kontraindikací je závažná osobnostní porucha matky nebo těžká deprivace a závažné poruchy vývoje na straně dítěte, kdy je nutné počítat s dlouhodobou psychoterapií (Pilařová, 2005).

Od roku 1950 existuje rovněž program pro děti předškolního věku (0-7 let) na ambulantním oddělení dětské psychiatrie ve Stockholmu. Hlavním cílem preventivní intervence je snížení rizika hospitalizace na psychiatrickém oddělení v pozdějším věku. (Kavale, Pilařová, 2001).

5. Vývoj dítěte v batolecím období

Vzhledem k zaměření této práce (sledování dětí ve věku 12-36 měsíců) se v následující kapitole soustředíme na zmapování nejdůležitějších vývojových kroků, které v tomto období dítě zpravidla dosahuje.

Batolecí věk zahrnuje dobu od jednoho do tří let života dítěte a vyznačuje se výrazným rozvojem dětské osobnosti.

Charakteristickým znakem této fáze je osamostatňování a uvolňování z různých vazeb, spojené s expanzí do širšího světa. Je to období první emancipace, která je podmínkou dalšího vývoje. V této době se uvolňují vazby, které měly v předcházejícím vývoji svůj význam, ale nyní by byly na překážku dalšímu vývoji. Batole usiluje sebeupravení, o potvrzení svých kompetencí, ale i o zjištění svých vlastních limitů. (Langmeier, 1991, Vágnerová, 2005).

Psychoanalyticky různě vyzdvihují jako krizový druhý rok života. **S. Freud** mluví o anální fázi vývoje libida, související s nastávajícím nácvikem kontroly svěračů (Freud, 1991).

E. H. Erikson po fázi „bazální důvěry“ v prvním roce života nachází typickou pro druhý rok „autonomii“, související se zvýšenými kompetencemi. E. H. Erikson považuje za typický konflikt batolecího věku rozpor mezi potřebou emancipace a pocitu pochybnosti a studu, které mohou vzniknout jako reakce na nevládnutí samostatnosti. Dle E. H. Eriksona je v tomto období velmi důležité, aby vnější kontrola byla pevná a ujišťující. Domnívá se, že batole musí zakoušet, že jeho základní víra v existenci nebude ohrožena touto radikální změnou, tímto náhlým a prudkým přáním moci si vybírat a přivlastňovat. Typickým projevem autonomie je **období negativismu**. Pro toto stádium se stává rozhodující poměr mezi láskou a nenávisí, spoluprací a vzdorovitostí, svobodou vyjadřování sebe sama a jejím potlačováním (Erikson, 2002).

Podle **M. Mahlerové** dochází v batolecím období k procesu *separace – individuace* (podrobněji viz. kap. 2).

Z hlediska periodizace **J. Piageta**, je pro toto období charakteristický přechod od *senzomotorického období k předoperačnímu stádiu*, pro které je typické, že si dítě rychle osvojuje obrazy, pojmy a slova a stává se schopnější mluvit a přemýšlet v symbolických pojmech. Postupně dochází k přechodu od předřečových projevů a symbolické řeči k řeči znakové, objevuje se fiktivní hra, nápodoba, představa a kresba. Dítě není ještě schopno logicky uvažovat. Pojmy počtu, množství, času, prostoru a příčinnosti mají předlogickou povahu (Piaget, 1999).

5.1. Vývoj motorických dovedností

V tomto období dítě zaznamenává velký pokrok v oblasti lokomoce, který tak umožňuje nástup fáze intenzivní explorační. Celková pohyblivost směřuje u batolete k dokonalejší diferenciaci a koordinaci. Rozvoj motoriky zahrnuje všechny svalové skupiny, především kosterní svalstvo a svěrače. Nadále probíhá osifikace celé kostry (Vágnerová, 2005, Šulová, 2005).

5.1.1. Hrubá motorika

Motorický vývoj umožňuje samostatnější uspokojování potřeby stimulace. Průměrné dítě začíná v jednom roce s prvními krůčky a kolem třináctého měsíce chodí samostatně tak, že se rozejde z volného postoje, ujde několik kroků a umí se zastavit, aniž by se něčeho přidrželo. Od patnáctého měsíce je chůze jistější, padá zřídka a dovede „utíkat“. Dvouleté dítě již utíká dobře a téměř vůbec už nepadá, zvládá mnohem lépe i nerovnosti terénu, bez potíží překračuje práh. Chůze postupuje od samostatné chůze do schodů s jednou nohou napřed, chůzi do schodů se střídáním nohou, dále chůzi ze schodů s pomocí a jednou nohou napřed, chůzi ze schodů bez pomoci a se střídáním nohou až po

chůzi po různých terénech a různě obtížnou. Kolem třetího roku dítě obvykle zvládne také dovednosti jízdy na tříkolce, dále pak poskakování a skákání po jedné noze se změnou směru („panák“), později jízdu na lyžích a na kole (Vágnerová, 2005, Langmeier, Krejčířová, 1998, Šulová, 2005).

5.1.2. *Jemná motorika*

Vývoj jemné motoriky vykazuje značný pokrok, který lze dobře zachytit na pokusech o čmárání. První dětské čárání vzniká z radosti nad vykonávaným pohybem a sleduje stopu, kterou tento pohyb zanechává (podložka, papír nebo stěna). Na začátku jsou to pokusy víceméně nahodilé, kolem půldruhého roku se dítě již snaží o napodobení čáry provedené dospělým, zatím bez ohledu na směr, ale ve dvou letech je již zřejmé úsilí o zachování vertikálního směru čáry nebo o přibližné napodobení kruhových pohybů. Dětské čárání nemá ještě žádný věcný obsah, ten můžeme sledovat až kolem třetího roku života. V tomto období se odehrává množství aktivních experimentů: od schopnosti pouštět předměty (asi ve dvanácti měsících), manipulovat se stále drobnějšími předměty (knoflíky, kamínky) stavět (věž z kostek asi okolo 18 měsíců, později pak řazení kostek svisle i vodorovně a napodobování složitějších konstrukcí typu „mostů“ ze tří kostek) po navlékání korálek, skládačky typu puzzle. (Lisá, Kňourková, 1986, Příhoda, 1977, Šulová, 2005, Langmeier, Krejčířová, 1998).

5.2. *Kognitivní vývoj*

Rozvoj poznávacích procesů se projevuje proměnou přístupu ke světu, orientace v něm a změnou v chápání reality. Podle J. Piageta je teprve v druhém roce ukončen vývoj *senzomotorické inteligence* a začíná se nová etapa *symbolického a předpojmového myšlení*. Důležitou roli v procesu rozvoje symbolického myšlení hraje **oddálená nápodoba**. Znamená to, že dítě napodobuje nějaké chování později,

dávno poté co takovýto projev u někoho vidělo nebo slyšelo. Podobný základ má i fiktivní hra, která v sobě zahrnuje prvky oddálené nápodoby určité činnosti. Důležitým předpokladem pro rozvoj symbolického myšlení je pochopení **trvalosti objektu**. To mají již starší kojenci, ale v batolecím období se nadále zpřesňuje a rozvíjí. V této fázi symbolického myšlení užívá dítě slov zatím jenom jako „předpojmů“, které jsou však pomíjivé, nejisté, založené často na vedlejších, nepodstatných vlastnostech. Základem pro vytváření předpojmu je poznatek trvalosti objektu. Dítě se stává schopnějším mluvit a přemýšlet o předmětech a událostech v symbolických pojmech. (Piaget, Inhelderová, 1970, Hunt, 2000).

Symbolická schémata a jejich užití znamenají výskyt činností, které zastupují něco, co v dané situaci ve skutečnosti neexistuje. Dítě „dělá, že spí“ (Piaget, Inhelderová, 1970).

V souvislosti s rozvojem myšlení lze pozorovat i počátky **symbolické hry**. Batole se odpoutává z vázanosti na realitu a používá pro svou hru symbolů, které zastupují jiný, nepřítomný či nedosažitelný objekt, nebo mu přidělují jinou roli atd. Symbolická hra nemá význam jen ve vztahu k rozvoji poznávacích procesů, ale má i emotivní hodnotu. Umožňuje dítěti, aby se tímto způsobem vyrovnávalo s tlakem vnějšího světa a přizpůsobilo jej, alespoň dočasně a touto formou, svým potřebám. (Říčan, 1989, Vágnerová, 2005).

Dítě v této době pochopí, že všechno kolem něj má nějaké označení. Toto zjištění je důležitým skokem v řečovém vývoji a dítě neúnavně pokládá matce stejnou otázku: „Co je to?“ (Šulová, 2005).

5.3. Vývoj jazykových schopností

Jazyk je základním nástrojem sociálního přizpůsobení a vytváří podstatný prvek transformace vztahů k druhému. Dítě jej přijímá v konkrétní, hotové a konvencí dané podobě. Už koncem prvního roku dává dítě najevo porozumění řeči tím, že vykoná nějakou jednoduchou

reakci na výzvu („udělej paci – paci“). V tomto období se objevuje jakýsi **dětský žargon** (první slůvka: „papat“, „hajjat“, „bumbat“). Ve druhé polovině druhého roku života dochází u většiny dětí k radikálnímu pokroku. Nyní začíná dítě opravdu chápat symbolický význam slov – rozumí mnohem většímu počtu slov a také jich aktivně začíná mnohem více užívat (ve dvou letech užívá 200 – 300 slov). Rozvoj slovníku probíhá na dvou úrovních. Jednak *pasivní slovník*, který charakterizuje úroveň porozumění, tj. počet slovních výrazů, jimž dítě rozumí, chápe jejich význam a jednak *aktivní slovník*, který označuje rozsah slovní zásoby, používané ve vlastním sdělení. O sobě mluví většinou ve třetí osobě, teprve během třetího roku začíná mluvit v první osobě (já). V průběhu vývoje užívají děti různá slova nepřesně. Na počátku batolecího věku je častou chybou nadměrná generalizace. Později si děti vypomáhají spíše vytvářením novotvarů podle principu analogie. Rozvoj řeči je ve vzájemné interakci s rozvojem poznávacích procesů. K rozvíjení řečové činnosti se dobře hodí obrázkové knížky a leporela, kde jsou znázorněny základní životní situace, v nichž se dítě pohybuje, předměty, které používá. V batolecím období se velmi rychle rozvíjí sémantická složka tj. *dětský slovník*. První řečové projevy jsou agramatické, teprve mezi 2. a 3. rokem si děti osvojují základy syntaxe. Kolem druhého roku života začíná dítě používat věty o dvou a více slovech, tj. jakési *primární věty*. Tato kvalitativní i kvantitativní změna souvisí s bohatostí komunikace rodičů a blízkého okolí. Úroveň řečového projevu je také citlivým ukazatelem kvality výchovného působení rodiny. Pokud je rodinné prostředí podnětné, lze předpokládat, že verbální schopnosti normálně disponovaného dítěte budou na dobré úrovni (Langmeier, 1991, Lisá, Kňourková, 1986, Říčan, 1989, Vágnerová, 2005, Nováková, Lhotáková, 1967, Langmeier, Krejčířová, 1998).

5.4. *Emoční vývoj a socializace*

Dítě v batolecím období zůstává silně závislé na matce. Postupně se však orientuje i na další osoby. Matka funguje jako jakýsi záchytný bod a i krátkodobé odloučení může vyvolávat prudkou separační reakci (podrobněji viz kap. 2).

V batolecím období mají některé emoce větší význam než jiné, protože jsou ve vztahu k důležitým vývojovým procesům. Emoční prožitek upoutává a udržuje pozornost, umožňuje zpracovávat různé situace odlišně a posiluje tendenci na ně specifickým způsobem reagovat. Pro děti v batolecím období jsou charakteristické určité emoční projevy.

- A. Záporné emoce **hněv a vztek**, které signalizují prožitek aktuální frustrace, kterou batole cítí jako osobní újmu. Tyto emoce vznikají v souvislosti s rozvojem sebeuvědomování a sebeprosazování se ve druhém roce života.
- B. Děti začínají chápat význam pravidel chování a roste jejich citlivost vůči těmto normám. Objevují se **pocity studu** jako reakce na překročení nějaké normy, eventuálně nesplnění požadovaného. V této souvislosti se lze setkat i s **projevy lítosti**, smutku nebo napětí.
- C. **Strach**, který lze u batolat pozorovat, bývá spojen s typickými vývojovými změnami. Strach bývá spojen s pocity nejistoty (příkladně strach z nových a neznámých objektů)
- D. Růst sebeuvědomování, zkoušení limitů svých vlastních schopností je spojeno s rozvojem **sebehodnotících emocí**. Děti prožívají **pocit zahanbení**, když jim dospělí dávají najevo, že s nimi nejsou spokojeni. Pokud se dítěti něco povede, lze pozorovat **projevy hrdomosti a pýchy** na své schopnosti.
- E. Mění se vztahy k lidem a to se odráží ve **změně vztahových emocí** a situačních emočních reakcí. Intenzita separační úzkosti

(specifická reakce na oddělení od matky) ve druhé polovině druhého roku začne postupně klesat a ve 3 letech se nemusí projevovat vůbec. Batole nejen lépe vyjadřuje své city, ale jeho repertoár se značně obohacuje. Vedle citů k dospělým, které jsou stále na prvním místě, se objevují i city k dětem. Některá batolata už na začátku druhého roku života utěšují druhé dítě pomazlením, později nabídnutím hračky. Lze se rovněž setkat s **projevy žárlivosti** na jinou lidskou bytost, především sourozence (Říčan, 1989, Lisá, Kňourková, 1986, Švancara, 1980, Vágnerová, 2005, Langmeier, Krejčířová, 1998).

Touha dítěte po autonomii se dostává do konfliktu s trvalou nutností uchylovat se k druhému: toto je období ambivalentních projevů chování. V tomto období se velmi často setkáváme s tendencí dítěte k agresivitě: demontuje, ničí atd. Jedná se o další způsob jak uspokojit touhu po objevování. Výše popsané chování svědčí o rostoucí autonomizaci dítěte a uvědomění si sebe sama, nejprve přesnější uvědomění si vlastního těla. (Leonardis de, M., Laterrasse, C.: in Šulová, Zaouche – Gaudron, 2003, Langmeier, 1991, Lisá, Kňourková, 1986, Nováková, Lhotáková, 1967, Vágnerová, 2005, Langmeier, Krejčířová, 1998).

5.4.1. Socializace

Socializace batolete probíhá v rámci rodiny, pod vlivem rodičů a sourozenců. Pro toto období je charakteristické rozšiřování a formování vztahů dítěte na další členy rodiny. Otec je významně zapojován do interakcí. Specifickým znakem chování jeho pohlavní role je větší podpora dítěte při jeho experimentování. Vzhledem k rostoucí

autonomii dítěte tedy narůstá přirozený význam otce při jeho aktivitách³⁷ (Šulová, 2005).

V batolecím období nabývají na významu rovněž sourozenecké vztahy. Vztah mezi sourozenci je většinou asymetrický, vzhledem k odlišnému věku. Starší sourozenci vystupují dominantněji, tíhnou k řízení více, než jejich mladší sourozenci (Šulová, 2005).

Specifické postavení mají vrstevníci. Vztah k vrstevníkům bývá zpočátku málo diferencovaný. Obvykle jde o vztahy, které se projevují ve hře. Batolata si obvykle hrají vedle sebe, jde o **paralelní hru**, ještě nedovedou spolupracovat. Kontakt s vrstevníky je zdrojem alternativní zkušenosti, která usnadňuje emancipaci (Vágnerová, 2005).

Dítě samo získává ve svém sociálním prostředí různé role. V tomto směru je určující pohlaví, zevnějšek, chování, ale i odlišnosti v kterékoliv oblasti. Sociální role, které dítě získá, vyjadřují zároveň jeho hodnocení, ale i očekávání a požadavky jiných lidí (Vágnerová, 2005).

5.5. Normy chování, premorální uvažování a jednání

Raná interakce dítěte s rodiči představuje základní stavební kámen k utváření vědomí morálky, hodnot a etických principů. Normy sociálního života, zákony, systémy hodnot společnosti jsou dítěti v průběhu jeho vývoje předávány přímou výchovou a nepřímým působením prostředí. Dítě se s těmito principy poprvé setkává v rodině. Může pozorovat interakci jedinců ve svém okolí, napodobovat je a identifikovat se s normami své rodiny. Přejímání pravidel a norem se obvykle děje formou výchovných přístupů, tedy užíváním odměn a trestů (Vágnerová, 2005).

³⁷K tomuto tématu podrobněji viz kap. 3.

5.5.1. *Morální vývoj z hlediska psychoanalýzy a neopsychoanalýzy*

Morálka a morální vývoj dítěte se stal předmětem studia S. Freuda, a to zejména po roce 1923, kdy přichází se svým **strukturálním modelem** lidské psychiky (dělí ji do tří instancí: Id, Ego, Supergo). Morální principy a hodnoty umisťuje do nejvyšší instance **Superega**. Zpočátku tímto termínem označoval otce, kterého chlapec včlenil do sebe a užívá jej k ovládnutí pudu. Časem se Superego stalo širokým pojmem. S. Freud jej staví do protikladu s nejnižší instancí tedy pudovým **Id**. Domnívá se, že mravní pocit viny je výrazem napětí mezi Egem a Superegem. Podle S. Freuda je malé dítě amorální, nemá vnitřních zábran, které by tlumily jeho popudy směřující k slastným prožitkům. Úlohu, kterou později převezme Superego, hraje zpočátku vnější síla, autorita rodičů. S. Freud se domníval, že obsahem Superega jsou dítětem interiorizované normy, resp. požadavky rodičů na jeho chování. Systém sociálních norem, který rodiče dítěti předávají, je vlastně ochranou společnosti před nežádoucími projevy přirozených pudů, které by chod společnosti narušovaly. Superego se projevuje v pocitech, že tento čin je dobrý a tento čin je špatný. Podkladem procesu, kdy Superego přejímá moc, funkci a dokonce i metody rodičovské instance, je ztotožnění, tedy identifikace a introjekce rodičovských, či jiných autorit. S. Freud připisuje Superegu funkci našeho ideálního Já, které je zbytkem představy, jakou kdysi dávno dítě mělo o rodičích. Superego je reprezentantem všech mravních omezení a je zástupcem úsilí o sebezdokonalení (Freud, 1991).

Pro morální vývoj dítěte a formování svědomí je tedy dostatečná přítomnost rodičovských postav během raného vývoje nenahraditelná.

E. H. Erikson a E. Fromm se domnívali, že vývoj altruismu spočívá raných vztazích matky a dítěte. Matka, která je schopná vyhovět potřebám dítěte vytváří předpoklad důvěry v sebe i v druhé a vede

k vývoji empatie, což je nutný předpoklad pro altruistické chování. E. Fromm považuje altruistické chování za výsledek úspěšného vyřešení vnitřních konfliktů, rozdílných v různých stádiích (Fromm, 2001).

5.5.2. *Morální vývoj z hlediska kognitivně vývojového přístupu*

Stoupenci tohoto přístupu se domnívají, že kapacita myšlení, způsob usuzování o vnějších jevech a možnostech jejich zpracování do vlastních perspektiv a hodnocení je základem altruistického chování (Kotásková, 1987).

J. Piaget začal toto téma empiricky zkoumat ve dvacátých letech minulého století. Metodou klinických rozhovorů s dětmi získal řadu cenných poznatků. Svoje postřehy shrnul v knize **Mravní usuzování dítěte**, která vyšla v roce 1932.

Dle J. Piageta se děti nejprve nacházejí v **heteronomním stupni** morálního vývoje. Tuto morálku člení na stádium užívání *egocentrických pravidel* (od dvou do šesti let), kdy jsou děti zaměřeny na sebe, pravidla klidně pozměňují a interpretují bez pocitu provinění. Druhé stádium heteronomní morálky, založené na přijetí nátlaku dospělých se nazývá začínající spolupráce (věk sedm až deset let). Znamená to, že pravidla podle nichž dítě jedná, pocházejí od druhých osob, zejména od rodičů, a dítě jedná v souladu s nimi, protože za nimi stojí autorita, která jejich plnění odměňuje nebo trestá (Kotásková, 1987, Hunt, 2000).

Na heteronomní stádium morálky navazuje **morálka autonomní**, kdy se dítě neřídí dospělou autoritou, ale kdy jeho usuzování i konání jsou výsledkem vlastních principů.

Další velký pokrok ve výzkumu mravního vývoje byl dílem **L. Kohlberga**. Ten považuje morální usuzování a kognitivní zrání za hlavní zdroj altruistického chování. Vytvořil tři základní stádia morálního vývoje:

- A. *prekonvenční úroveň* (nejprve orientace na trest, egocentrické podřízení se moci, poté naivně egoistická orientace – chování zaměřené na uspokojení vlastních potřeb),
- B. *konvenční úroveň* (nejprve konformita se standardními obrazy společnosti, poté stádium orientace na autority sociálního pořádku: fixovaná pravidla),
- C. *postkonvenční úroveň* (nejprve orientace na sociální odchylku a na společně sdílené hodnoty, pak orientace na svědomí, respektování druhých: abstraktní etické principy) (Nakonečný, 1998).

L. Kohlberg v úvahách o vlivu zkušeností na morální vývoj vytypovává podmínky akcelerující či facilitující morální vývoj. Jedná se o: časté interakce s druhými v různých situacích a zaujímání různých rolí v těchto situacích, příslušnost k různým sociálním skupinám, zkušenost s vůdcovskou pozicí a zkušenost s konflikty skupin s různými cíli (Kotásková, 1987).

5.5.3. *Vývoj sebepojetí batolete*

Obraz „já“, sebepojetí vzniká a vyvíjí se v interakci jedince se světem, a to na základě zkušenosti, kterou sám se sebou přitom učiní. Za nejdůležitější příspěvek k utváření sebepojetí jsou pokládány zkušenosti s druhými lidmi, které zároveň obsahují hodnocení jedince. Prvé zkušenosti tohoto druhu poskytují dítěti jeho rodiče: jak mě hodnotí rodiče, takový asi jsem. Dítě od raného věku „filtruje“ svou informaci o světě přes chování, slova a posléze celé postoje rodičů – k sobě samému jinými lidmi, hodnotám (Kotásková, 1987, Balcar, 1991).

Sebepojetí v batolecím věku ještě není koherentní, jednotlivé charakteristiky netvoří ucelený obraz, jde spíše o útržkovitá, nepropojená přesvědčení o sobě samém. Pro sebepojetí batolete je charakteristické jednak chápaní sebe sama jako samostatné bytosti,

odlišné od okolního světa, pochopení trvalosti vlastní existence a zkušenost s její proměnlivostí.

Postupující kognitivní vývoj je jedním z hlavních zdrojů diferencovanějšího a přitom komplexnějšího průběhu interakce dítěte s prostředím. Dítě je s to reagovat různoroději na sociální podněty a aktivněji zasahovat do svého věcného sociálního prostředí (Kotášková, 1987, Vágnerová, 2005).

Rozvoj sebepojetí se projevuje i ve vztahu k osobnímu vlastnictví, které batole považuje za součást sebe sama. Ve druhé polovině batolecího věku začínají děti používat přivlastňovací zájmena *můj* a *tvůj*. Děti, které dosáhly této úrovně, mají větší tendenci považovat určité hračky za svoje a bránit je vehementně před ostatními dětmi. V batolecím věku je vlastnictví chápáno jako trvalá charakteristika objektu. Dítě považuje věc za svou, i když ji právě nemá v ruce nebo ji nevidí (Vágnerová, 2005).

Vědomí sebe sama se projevuje i v samostatném jednání, které je pro dítě důkazem jeho schopností a možností. Sebepojetí batolete ovlivňuje vědomí účinku vlastní aktivity na okolní svět. „Já“ nyní nezahrnuje jenom tělesnou stránku, ale i její kompetence, které se v tomto období rozvíjejí. Dítě vnímá sebe sama jako bytost, která je schopná samostatně jednat. Potřebuje si potvrdit hodnotu svých kompetencí, a tím i sebe sama, to znamená, že chce být pochváleno, oceněno apod.

Dalším znakem pocitu kompetence je úsměv dítěte v necelých dvou letech, i v nepřítomnosti druhých lidí, když úspěšně postaví věž, oblékne panence šaty. V té době si dítě začíná uvědomovat neúspěch a jeho význam pro vlastní Já (Matějček, 1992, Hunt, 2000).

Součástí sebepojetí se v této době stává i výkon, který je konkrétním projevem kompetencí dítěte. Dítě začíná chápat, že musí svoje chování nějak regulovat, přizpůsobit je požadavkům rodičů. Je

velmi důležité, aby rodiče v tomto období své normy a zásady prosazovali přiměřeně.

Součástí sebepojetí jsou různé role, které dítě získá. Tyto role mají některé specifické znaky: jsou závislé a podřízené, ale zároveň emočně významné, protože staví dítě do středu pozornosti dospělých členů rodiny. Dospělí často dítěti říkají, co je, a tím přispívají k formování jeho identity (dítě je mamincino zlato, babiččina ovečka atd.) (Vágnerová, 2005, Matějček, 1992, Hunt 2000).

5.5.4. Rozvoj genderové identity

Součástí sebepojetí se v batolecím věku stává sociálně významná **genderová role**. Pohlaví dítěte, z něhož se tato role odvozuje je dáno biologicky, dítě je chlapec nebo děvče. Obsah genderové role je sociokulturně podmíněn, její obsah je v různých společenstvích či sociálních vrstvách rozdílný.

Vývoj genderové identity můžeme rozdělit do několika fází.

- A. **Fáze uvědomování rozdílů** mezi jedinci mužského a ženského pohlaví. Odlišnost příslušníků obou pohlaví si děti uvědomují již na počátku batolecího věku.
- B. **Fáze pochopení vlastního pohlaví**, z něhož vyplývá příslušnost k jedné skupině, zpracování informací o genderovém stereotypu (přednostně o tom, k němuž dítě patří). Vědomí genderové identity se začíná formovat již na konci kojeneckého věku, nejpozději do 18ti měsíců je dítěti jasné, zda je chlapec nebo děvče.
- C. **Fáze přijetí genderové identity**, tj. implicitně přijímá i genderovou roli a ztotožňuje se s ní. Chce se příslušníkům vlastní genderové skupiny co nejvíce podobat (Vágnerová, 2005).

Děti tohoto věku potřebují, aby genderová schémata byla jasná a jednoznačná. Postupně získávají určitou představu o obsahu a významu vlastního genderu, který se stává součástí jejich sebepojetí. Mezi druhým a třetím rokem se začíná diferencovat rozdílný obsah genderové identity chlapců a dívek. (Vágnerová, 2005).

6. Základní metody a výzkumy v oblasti teorie raného citového pouta

6.1. Metody měřící rané citové pouto a ranou péči

Metod, které měří a hodnotí rané citové pouto a ranou péči je celá řada a jejich počet stále stoupá. Můžeme je rozdělit do několika skupin a to dle různých kritérií resp. cílů měření. První je osoba: dítě nebo dospělý-pečující osoba. Z tohoto hlediska hovoříme buď o

- *metodách měřících rané citové pouto (attachment)*, pokud se jedná o dítě nebo o
- *metodách měřící ranou péči (caregiving)*, pokud se jedná o pečující osobu.

Druhé kritérium je pak složka raného citového pouta nebo rané péče, na kterou se daná metoda zaměřuje. Jedná se buď o

- *chování* nebo o
- *vnitřní reprezentaci*.

Následující tabulky uvádí přehled základních metod, jejich autora (příp. autory), rok vzniku příslušné metody, cílovou věkovou skupinu a cíle měření.

Metody měřící rané citové pouto				
Metoda	Autor	Datum vzniku	Věk dítěte	Cíl měření
Strange situation test	Ainsworth, Wittig	1969	9-18 měsíců	chování
Preschool strange situation	Cassidy, Marvin, Mac Arthur, working group	1987	3-4 roky	chování
Attachment Q-set	Waters, Deane	1985	1-5 let	chování
Main and Cassidy Attachment classification system for kindergarten-age children	Main, Cassidy	1988	6 let	chování
Separation Anxiety Test (SAT)	Klagsbrun, Bowlby	1976	4-7 let	vnitřní reprezentace
SAT užívající 4 škály	Slough, Greenberg	1990		
SAT užívající separační obrázky	Jacobsen, Edelstein, Hofmann	1994		
MacArthur Story Stem Battery	Bretherton, Oppenheim, Buchsbaum, Emde, Mac Arthur Narrative group	1990	3-8 let	vnitřní reprezentace
Story Stem Assesment Profile	Hodges	1990	4-8 let	vnitřní reprezentace
Manchester Child Assesment Story Task	Green, Stanley, Smith, Goldwyn	2000	4-8 let	vnitřní reprezentace
Child Attachment Interview	Target, Fonagy, Shmueli-Goetz	2003	7-12 let	vnitřní reprezentace
Friends and Family Interview	Steele, Steele	2003	raná adolescence	vnitřní reprezentace
Attachment Interview for Childhood and Adolescence	Ammaniti et al.	1990	10-14 let	vnitřní reprezentace
Separation anxiety test (adolescence)	Hansburg	1972	11-17 let	vnitřní reprezentace
Adult Attachment Interview	George, Kaplan, Main	1985	dospělý	vnitřní reprezentace

(Prior, Glaser, 2006).

Metody měřící ranou péči				
Metoda	Autor	Datum vzniku	Věk dítěte	Cíl měření
AMBIANCE (Atypical Maternal Behaviour Instrument for Assessment and Classification)	Bronfman, Parson, Lyons-Ruth	1993	malé děti	atypické mateřské chování
Maternal Sensitivity Scale	Ainsworth	1969	malé děti	celková charakteristika matky
CARE.Index Toddler CARE-Index	Crittenden	1979	0-15 měsíců 15 měsíců-3 roky	interakce matka – dítě
Parent Development Interview	Aber et al.	1985	batolata	rodičovská reprezentace vztahu s dítětem
Caregiver Behavior Classification System	Marvin, Britner	1996	děti předškolního věku	chování pečující osoby
Experiences of Caregiving Interview	George, Solomon	1996	děti mladšího školního věku	vnitřní pracovní modely matky

(Prior, Glaser, 2006).

Na tomto místě bychom se rádi zaměřili na podrobnější popis nejstarší, patrně nejznámější a nejpoužívanější metody tzv. **Strange Situation Test (SST)**, kterou vyvinula M. D. Salter Ainsworthová v 60. letech 20. stol. Tato metoda byla primárně určena pro zkoumání raného citového pouta dětí ve věku 12 – 18 měsíců. Její podstata spočívá v opakované separaci dítěte od matky a to v laboratorních podmínkách, která je kombinovaná s konfrontací s neznámou osobou. Cílem je aktivování systému, zajišťujícího citové pouto, které má vyvolat nové prostředí a s tím spojená stresová situace. Experimentální místnost je vybavená sadou hraček, které mají podpořit zájem a exploraci nového prostředí. Cílem je zkoumat jak dítě volí mezi systémem zajišťující citové pouto a explorací prostředí a zaznamenat jeho vnější projevy – vzorce chování podmíněné raným citovým poutem. Sledují se čtyři základní dimenze:

- a. vyhledávání blízkosti a kontaktu**
- b. udržování kontaktu**
- c. vzdorovitost, odmítání (resistance)**
- d. vyhýbavost (avoidance).**

Následující tabulka ukazuje přehled jednotlivých fází celého dvacetiminutového experimentu, který je zaznamenáván na video a následně pak vyhodnocován.

Průběh Strange situation

<i>Číslo fáze</i>	<i>Přítomné osoby</i>	<i>Doba trvání</i>	<i>Popis fáze</i>
1	Matka, dítě a pozorovatel	30 s.	Pozorovatel uvádí matku a dítě do místnosti a odchází.
2	Matka a dítě	3 min.	Matka se neúčastní hry, čte si časopis, v případě potřeby stimuluje hru po 2 minutách.
3	Cizí osoba, matka a dítě	3 min.	Vstupuje cizí osoba, 1 min. je potichu, 2. min. konverzuje s matkou, 3. min. jde k dítěti, upoutává jeho pozornost.
4	Cizí osoba a dítě	3 min. nebo méně	První separační epizoda cizí osoba v případě potřeby utěšuje dítě.
5	Matka a dítě	3 min. nebo více	Matka se vrací, zdraví a utěšuje dítě, zaujme stejné postavení jako ve fázi 2.
6	Samotné dítě	3 min. nebo méně	Druhá separační epizoda
7	Cizí osoba a dítě	3 min. nebo méně	Pokračuje separace, vstupuje cizí osoba.
8	Matka a dítě	3 min.	Vrací se matka, bere dítě do náručí, cizí osoba odchází.

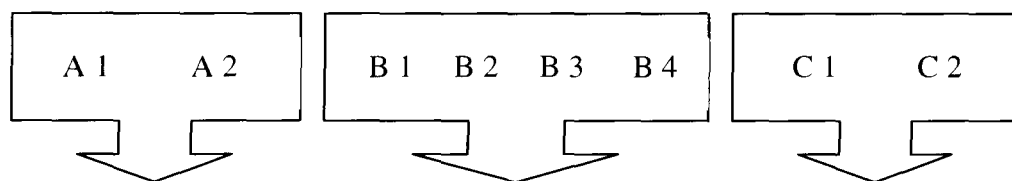
(Prior, Glaser, 2006).

6.1.1. Typologie vyplývající z SST

Na základě dlouhodobých a systematických pozorování M.D. Salter Ainsworthová dospěla k následující klasifikaci raného citového pouta (primárně vazebného chování).

Rozlišuje tři základní typy vazby: **A – úzkostně – vyhýbavá vazba** (anxious/avoidant), **B – jistá vazba** (secure) a **C – úzkostně – odmítavá vazba** (anxious/resistant), které zahrnují dalších osm podtypů (zobrazené v následujícím schématu) a dvě hlavní skupiny vazby: **vazba jistá typ B** a **vazba nejistá typ A C**.

potlačení primárně vazebného chování vyjádření primárně vazebného chování

úzkostně – vyhýbavá vazba jistá vazba úzkostně-odmítavá vazba
(Prior, Glaser, 2006, Holmes, 1993)

Jak se později ukázalo, některé děti a jejich projevy chování nebylo možné zařadit do žádného z těchto typů a proto později přidala M. Mainová a G. Solomon (1986,1990) ještě typ **D – úzkostně – desorganizovaný, desorientovaný typ** (anxious/disorganized). Podrobnému popisu jednotlivých typů primárně vazebného chování se podrobně věnujeme v kapitole Interakce matka-dítě.

(Holmes, 1993, Kulísek, 2000, Hunt, 2000, Goldberg, 2000, Radimská, 2002, Prior, Glaser, 2006, Fonagy, Target, 2005).

Určitým limitem této metody je věkové omezení. Test byl vyvinut pro děti od 12 – 18 měsíců a byl s určitým omezeným úspěchem aplikován i u starších dětí, nicméně jej nelze používat k zachycení změn vazby v pozdějším věku (Goldberg, 2000).

6.2. Základní výzkumy

Výzkumné aktivity v oblasti teorie raného citového pouta procházejí neustálým rozvojem. Se zlepšováním některých starších metod a vznikem nových se postupně výzkumný zájem rozrůstá o další dimenze raného citového pouta a jejího vlivu. Postupně byly

prozkoumány další životní fáze, rané citové pouto se zasazuje do širšího sociálního kontextu, vznikla řada mezikulturních studií, byla prozkoumána oblast patologie raného citového pouta (Radimská, 2002).

Z hlediska vývoje můžeme výzkumnou činnost v této oblasti rozdělit do několika fází:

1. *fáze*: výzkum se zaměřil na identifikaci prediktorů dětského chování v SST a základní klasifikaci primární vazby,

2. *fáze*: došlo ke vzniku nových metod výzkumu a rozšíření klasifikace primární vazby o desorganizovaný typ,

3. *fáze*: výzkum se zaměřuje zkoumání vnitřních pracovních modelů a jejich emočních a kognitivních komponentů.

Počátky první fáze výzkumů jsou spjaty s činností M. D. Salter Ainsworthové, která realizovala výzkum jednak v Ugandě, kam doprovázela svého manžela a jednak v Baltimore (Kanada), kde se oba manželé usadili poté, co se vrátili z dvouletého pobytu v Ugandě (Goldberg, 2000).

6.2.1. Projekt v Ugandě

V rámci tohoto projektu zkoumala M.D. Salter Ainsworthová celkem 28 rodin s dětmi ve věku 1-24 měsíců, které byly kojeny. Pozorování probíhalo 7 měsíců (vždy dvakrát týdně) a to v domácím, tedy přirozeném prostředí. Kromě pozorování kojenců M.D. Salter Ainsworthová vedla rovněž rozhovory s jejich matkami. Data z projektu se stala zdrojem pro studii individuálních rozdílů v kvalitě interakce matky a dítěte. Byly definovány tři modely vazby³⁸.

6.2.2. Projekt v Baltimore

Základní nastavení tohoto projektu bylo podobné jako v případě Ugandské studie. Bylo zkoumáno celkem 26 rodin v domácím prostředí. M. D. Salter Ainsworthová navštívila rodiny celkem

³⁸ podrobněji viz kap. 2

osmnáctkrát v třítydenních intervalech (od prvního do padesátého čtvrtého týdne). Každá návštěva trvala čtyři hodiny.

Časté návštěvy umožňovaly lépe poznat rodiny a postihnout množství různého chování a jeho změny.

Data byly zaznamenávána formou vyprávění (narrative reports) a následně nadiktována na magnetofon. Podrobná analýza vyprávění potvrdila, že základní modely interakce matky s dítětem se rýsují již během prvních třech měsíců života. Následně byly provedeny podrobné analýzy situací krmení, pláče, interakce tváří v tvář matky a dítěte, poslušnosti atd. Byly pozorovány rozdíly v tom, jak citlivě a přiměřeně matky reagují na signály svých dětí. Mateřská citlivost během prvních třech měsíců života dítěte korelovala s kvalitnějším vztahem dítěte a matky ve čtvrtém trimestru prvního roku života. Děti matek, které byly velmi citlivé na jejich pláč v prvním období života, byly nyní výrazně méně plačtivé. Podobně děti matek, které měly citovější fyzický kontakt s dítětem během prvních třech měsíců, vyhledávaly nyní méně kontaktu (pokud k němu došlo, byla jeho kvalita hodnocena jako uspokojivější) (Radimská, 2002).

Z výzkumů těchto dvou projektů byly později formulovány základní pilíře teorie M. D. Salter Ainsworthové a vzešla z nich i laboratorní technika Strange Situation Test.

6.2.3. Teorie raného citového pouta jako determinanta interpersonálních vztahů

J. Bowlby považoval rané citové pouto za dlouhodobé a velmi odolné vůči změně. Soustředil se především na jeho počáteční fáze, s tím, že jeho další vývoj ponechal stranou. Zastával názor, že vnitřní pracovní modely self a druhých poskytují prototypy všech pozdějších vztahů. Stabilitu raného citového pouta demonstrují longitudinální

studie kojenců hodnocených SST a následně v dospělosti posuzovaných podle *Adult Attachment Interview* (AAI)³⁹. (Fonagy, Target, 2005).

Řada studií prokázala, že z interview AAI s matkou nebo otcem dítěte lze předpovědět, jakou povahu bude mít vazba dítěte k tomuto rodiči (van Ijzendoorn, 1995). U jedinců, kteří v kontextu AAI projeví výraznou schopnost reflexe nad vlastním a pečovatelským duševním stavem, byla mnohem větší pravděpodobnost, že se k nim jejich dítě naváže jistou vazbou. Toto je spojováno se schopností rodiče podpořit vývoj dítěte (Fonagy a kol. 1991 a 1993 in: Fonagy, Target, 2005).

Na přelomu 70. a 80. let 20. stol. se výzkum postupně soustředil na špatné zacházení s dětmi, tělesné týrání a pohlavní zneužívání.

Dezorganizovaná/desorientovaná vazba pro niž je příznačný strach, "zamrzání" při pohybu a dezorientace, byla spojena se špatným zacházením s dítětem a s nerozřešeným traumatem v minulosti rodiče. Špatné zacházení částečně vysvětluje dezorganizovanou vazbu pozorovanou v kojeneckém věku. Řada longitudinálních studií spojuje dezorganizaci v kojeneckém věku s pozdější psychopatií (příkladně Carlson, 1998). Oproti předpovědi J. Bowlbyho nemají jisté, vyhýbavé a rezistentní typy vazeb žádnou výraznou spojitost s pozdější mírou maladaptace, podle všeho největší význam pro předpověď budoucí psychologické poruchy má kategorie dezorganizovaných/dezorientovaných kojenců. Důkazy, že rané citové pouto je základem pozdější adaptace nejsou spolehlivé ani konzistentní (Fonagy, Target, 2005).

Nejslibnější oblastí výzkumu raného citového pouta v současné době je nepochybně studie dezorganizovaného/dezorientovaného chování. Podle SST jsou pro tuto vazbu příznačné posloupné nebo

³⁹ AAI je metoda zachycující stav mysli v okamžiku, kdy dotazovaný vzpomíná na své zkušenosti v primárně vazebných vztazích. Tento stav mysli odráží vzorce organizace psychiky závislé na zkušenosti s pečujícími. Bodovací systém AAI rozděluje jedince na *jisté/autonomní, nejistotu negující, nejistotou zahlcené a nerozhodnuté* co se týče ztráty nebo traumatu. Tyto kategorie jsou založeny na strukturálních vlastnostech vyprávění o raných zážitcích (Fonagy, Target, 2005, Goldberg, 2000, Vavrda, 2005).

souběžné projevy protikladných vzorců chování: nesměrované, nedokončené či přerušené pohyby, stereotypy, anomální držení těla, „zamrznání“ při pohybu, strach z rodiče nebo dezorientované bloudění. Na základě metaanalýzy dezorganizovaného citového pouta (van Ijzendoorn a kol., 1999) vznikl odhad, že tento typ vazby se vyskytuje u 14% vzorků se středním příjmem a u 24% s nízkým příjmem (Fonagy, Target, 2005).

O příčinách dezorganizovaného citového pouta existuje řada poznatků. Jeho rozšíření výrazně souvisí s rodinnými rizikovými faktory, jako je špatné zacházení a těžká depresivní porucha. Navíc byla jednoznačně dokázána spojitost mezi dezorganizací u dítěte a nerozřešeným žalem či zneužitím v matčině AAI (van Ijzendoorn, 1995).

Na základě průřezových i longitudinálních studií se odborníci všeobecně shodují, že kojenecká dezorganizovaná vazba se ve středním dětském věku mění na kontrolující chování. Z pozorovacích studií vyplývá, že dezorganizované děti jsou méně schopné ve hře s druhými dětmi a v řešení konfliktů i v konzistentní interakci s různými vrstevníky (Fonagy, Target, 2005).

6.2.4. *Psychoanalytické příspěvky k rozvoji teorie raného citového pouta*

Mnozí autoři zabývající se teorií raného citového pouta byli ovlivněni psychoanalytickými myšlenkami. V současné době se mezi nejvýznamnější výzkumníky v této oblasti řadí **K. Lyons-Ruth**, která vede výzkumný tým na univerzitě v Bostonu. Stála v čele průkopnického výzkumu, který sledoval povahu, příčiny a důsledky dezorganizované vazby v kojeneckém věku (Lyons-Ruth, Brongman, Atwood, 1999 in: Fonagy, Target, 2005). Je autorkou modelu tzv. *vztahové diatézy*, který je dosud jediným psychoanalyticky inspirovaným vysvětlením těchto dat. Model předpovídá, že již

v dezorganizovaném systému péče bude častěji docházet k traumatu, jež bude obtížněji řešitelné. Model má celou řadu aspektů, které spojují výzkumné nálezy s psychoanalytickou klinickou prací. Relační diatéza sice zatím ještě není plně začleněna do psychoanalytického myšlení, od dob J. Bowlbyho jde o nejucelenější model teorie raného citového pouta, který vzešel z psychoanalytického výzkumu (Fonagy, Target, 2005).

Mezi další významné osobnosti, které se zaměřují na integraci psychoanalýzy a teorie raného citového pouta patří **M. Eagle, J. Holmes, A. Slade** a **S. Fraiberg** (Fonagy, Target, 2005).

Psychoanalytici zastávající model pudového vybití velmi kritizovali dílo J. Bowlbyho za to, že není dostatečně psychologické a předpokládá u kojence příliš složité schopnosti reprezentace.

Celkově můžeme konstatovat, že po třech desetiletích, která následovala po výzkumu J. Bowlbyho a M. D. Salter Ainsworthové, se potvrdily některé rané předpoklady teoretiků raného citového pouta. Bylo prokázáno, že rané citové pouto je nezávislé na temperamentu a udržují jej procesy, které přesahují stabilitu prostředí. Jistá vazba z kojeneckého věku nemusí nutně přetrvávat celý život, ale nejistá vazba se málo pravděpodobně změní na jistou. Rané citové pouto k pečující osobě je specifické jak pro dítě, tak pro pečující osobu. Oba mohou mít jiné vztahy s jinými členy rodiny. Vnitřní pracovní model podle AAI předpovídá kategorii vazby dítěte (Fonagy, Target, 2005).

Studie pouze částečně potvrzují dlouhodobé důsledky klasifikace raného citového pouta z dětství. Prokázána byla predikce z nejistého dezorganizované vazby u různých nepříznivých výsledků, včetně psychiatrických poruch. Nicméně nejedná se o přímou spojitost. Jelikož narušení raného citového pouta bývá pocíťováno jako dysfunkce v organizaci self a jelikož tyto schopnosti jsou nezbytné k tomu, aby se jedinec vypořádal se sociálním stresem, narušené vztahy v raném dětství

společně s dalšími sociálními tlaky předpovídají psychologickou poruchu (Fonagy, Target, 2005).

Empirická část

Úvod

Cílem tohoto projektu je zkoumat a blíže poznat zákonitosti interakce mezi rodičem a dítětem. V návaznosti na teoretickou část dizertační práce se zaměříme na zkoumání rozdílů v chování matky a otce vůči dítěti a jejich komplementaritu. Budeme sledovat rozdíly v herní aktivitě a to jednak z hlediska jednotlivých kategorií, ale budeme se také snažit postihnout vývojové změny v interakci dětí a rodičů. Dále se pokusím zachytit a poukázat na některé rozdíly v chování dětí a rodičů s ohledem na pohlavní specifika (příkladně rozdílné chování dívek a chlapců, matek a otců atd.).

Vzhledem k tomu, že tato dizertační práce je součástí grantového úkolu GA ČR č. 406/01/220, převzala jsem základní nastavení a metodiku tohoto projektu⁴⁰, který měl 3 základní fáze:

- v letech 2000-2001 dotazníkové šetření,
- v letech 2001-2003 srovnávání interakce matka-dítě-vychovatelka v kolektivním zařízení (jesle, mateřská školka),
- v letech 2003-2006 sledování specifík mateřského a otcovského chování v rámci herní situace s dítětem v rodinném prostředí.

Výzkum tohoto typu má, podle mého názoru, široké uplatnění a to jak v rovině teoretické, tak v rovině praktické.

V teoretické rovině může přispět k bližšímu poznání principů fungování interakce a formulování obecných závěrů, které se mohou stát východiskem pro praktické využití.

V rovině praktické spatřuji jeho význam v nejméně třech oblastech:

⁴⁰ K popisu sběru dat a metodě podrobněji viz kap. 1 a 2. empirické části.

- A. *oblast poradenství*
- B. *oblast pedagogicko-psychologická*
- C. *oblast klinická*

V oblasti poradenství by poznatky měly být směřovány, dle mého názoru především rodičům, a to jednak v rámci osvěty a jednak těm, kteří přicházejí už s tzv. „problematickými dětmi“ (děti stále plačící, děti s poruchami spánku, příjmu potravy atd.).

V oblasti pedagogicko – psychologické mohou být poznatky cenné a nezbytné pro ty, kteří s dětmi pracují, tedy příkladně vychovatelky a personál v kolektivních a ústavních zařízeních obecně. Základní informovanost pak může sehrát pozitivní roli v adekvátním utváření a kvalitě vztahu vychovatelka (příp. teta) – dítě.

V oblasti klinické mohou tyto poznatky být s úspěchem využívány psychiatry a psychology, kteří pracují s dětmi.

1. Popis sběru dat

Jedná se o transversální výzkumný projekt v jehož rámci byly sledovány děti ve věku 12, 24 (+/- dva měsíce) a 36 měsíců (+/- dva měsíce) a to v domácím, tedy pro dítě nejpřirozenějším prostředí. Po dohodě se všemi zúčastněnými jsme chování dětí zaznamenali na videozáznam. Každý záznam byl pořízen za stejných podmínek: natáčení probíhalo vždy v uzavřené místnosti, kam po dobu natáčení neměl nikdo, kromě aktérů, přístup. Každé dítě mělo k dispozici stejnou sadu hraček: **omyvatelná knížka** – jednoduchá barevná knížka bez textu (na každé straně jeden obrázek)

obrázková knížka – Josef Lada: „Utíkej, Káčo, utíkej“ (tvrdé listy, jednoduchý text na každé straně),

bubínek – barevný plechový bubínek s paličkami,

tamburína – barevná plastová tamburína s obrázkem,

kostky barevná plastová otevírací kostka do které se zasouvají různé geometrické tvary,

kuličky na drátku – barevné dřevěné kuličky, které se posouvají po drátech připevněných na dřevěné desce,

telefon - barevný plastový telefon ve tvaru auta s vytáčecím číselníkem,

látkový míček – barevný látkový míček⁴¹.

V případě nejmladších dětí (tedy kategorie 12 měsíců) jsme použili pouze kostky a látkový míček (s ohledem na dosaženou vývojovou úroveň) u ostatních věkových skupin byla již použita celá sada hraček.

Natáčeli jsme 5 minut s matkou, 5 minut s otcem a 5 minut se sourozencem, pokud se nacházel v rodině a byl starší 12 měsíců.

⁴¹ kompletní vyobrazení hraček viz. příloha č. 2

Z každého záznamu jsme hodnotili 2 vnitřní minuty záznamu. Pro natáčení byly k dispozici dvě kamery, jedna na stativu, která po celou dobu zabírala celkovou situaci a pohyblivá digitální kamera, která se zaměřila na dítě.

Pro účely dizertační práce jsem analyzovala vzorek 30 dětí (z každé věkové kategorie 10 dětí) a zaměřila jsem se na analýzu záznamu interakce dítěte s matkou a s otcem⁴².

Jednotlivé záznamy jsem následně vyhodnocovala pomocí **počítačového programu V.I.P** (Video Interactive Processor). Tento program byl vytvořen v úzké spolupráci s katedrou psychologie FF UK v Praze⁴³ a byl inspirován německým programem INTERACT, který používali pro své výzkumné účely manželé **H. a M. Papouškovi** v Mnichově. Ti sledovali interakci nejmenších dětí s matkou, které byly upoutány do autosedačky a analyzovali jejich chování z hlediska jen několika kategorií.

Na základě zkušeností z let 2001 – 2003, kdy jsme INTERACT používali pro zpracování první fáze interkulturní studie, se ukázalo, že pro naši práci není plně vyhovující a to jednak vzhledem k velké mobilitě dětí a jednak k velkému počtu sledovaných kategorií a podkategorií. Pro další fáze jsme se tedy rozhodli používat již technicky vyspělejší systém V.I.P.

Pro vyhodnocování chování jsem používala kategorie, převzaté od francouzských kolegů, vzhledem ke koncepci celého grantového projektu, jež je koncipován jako srovnávací studie. Tyto kategorie byly definovány ve Francii v rámci výzkumu z let 1998 – 2000, v jehož čele

⁴² K výzkumnému vzorku podrobněji viz kap. 2.

⁴³ Program vyvinula pro účely grantového úkolu česká firma ACC SOFT (pod vedením Ing. T. Hrdličky) a na katedře psychologie FF UK Praha byl pak následně celý systém otestován.

stáli dva významní francouzští vývojoví psychologové **J. le Camus** a **Ch. Zaouche-Gaudron**. Stejně tak byla z francouzského výzkumu převzata i sada hraček, se kterými si děti během natáčení hrály.

2. Výzkumný vzorek

Zkoumaný vzorek tvoří 30 dětí s rodiči a skládá se z 10 ročních, 10 dvouletých a 10 tříletých dětí (věk vždy +/- 2 měsíce). V každé věkové kategorii je zastoupeno pět dívek a pět chlapců.

Základní kritéria pro zařazení rodiny do výzkumu byla především *věk dítěte, ochota spolupracovat a nechat se natáčet v rodinném prostředí*. Pro získávání vhodných rodin do výzkumu jsem zvolila *techniku sněhové koule (snowball technique)*⁴⁴.

Sběr dat probíhal v průběhu roku 2006. Nejprve jsem oslovila své známé a přátele, kteří mají děti splňující výše zmíněná kritéria. Ti mi pak doporučili další rodiny. Výzkumný vzorek tak tvoří převážně rodiny pocházející z Prahy a okolí. Na tomto místě je třeba poznamenat, že zvolená technika výběru má svůj určitý limit, není totiž zcela spolehlivá ve smyslu reprezentativnosti.

Natáčení probíhala po dohodě s rodiči a to v čase, který si rodiče sami určili, přičemž jsme se snažili, aby doba natáčení v maximální možné míře respektovala běžný denní režim dítěte a to tak, aby bylo v optimální psychické i fyzické kondici. To jsme samozřejmě museli také přizpůsobit časovým možnostem oběma rodičům (tj. aby byli oba přítomni natáčení). Natáčení se odehrávala v místě, kde je dítě zvyklé si běžně hrát a kde jsou vhodné prostorové a světelné podmínky pro natáčení (nejčastěji to byl obývací pokoj, dětský pokoj a ložnice). Pořadí rodičů při natáčení nebylo pevně stanoveno, byl jim ponechán výběr, kdo chce být s dítětem natáčen první.

⁴⁴ Metoda sněhové koule spočívá v navázání kontaktu s některými osobami z cílové populace, kteří následně zprostředkují setkání s dalšími členy dané populace. Tento druh výběru lze uplatnit jen v populacích, pro které je charakteristická určitá vnitřní struktura s propojenými sítěmi vztahů (Ferjenčík, 2000).

Před samotným natáčením dostali rodiče instrukci, aby si s dítětem hráli jako obvykle a aby používali pouze standardní set hraček. Ten byl v místnosti rozložen na zem a natáčení začalo s příchodem jednoho z rodičů a dítěte do místnosti a bylo ukončeno po 5 minutách na moje slovní upozornění. Poté se rodiče vyměnili a stejným způsobem bylo provedeno natáčení s druhým rodičem. Pořadí rodičů nebylo pevně stanoveno.

3. Metoda

Pro zpracování empirické části dizertační práce jsem použila následující metody:

- A. **pozorování:** pro fázi vlastního získávání dat,
- B. **počítačové zpracování v systému V.I.P.:** pro fázi analýzy a vyhodnocování získaných dat,
- C. **faktorovou analýzu ANOVA:** pro statistické zpracování vyhodnocených dat.

3.1. Pozorování

Pro získávání příslušných dat jsem zvolila metodu pozorování, tedy jednu z nejzákladnějších technik sběru dat, která umožňuje dobře sledovat herní aktivitu a interakci dítěte s rodičem. V rámci strategie pozorování jsem využila *reduktivní deskripce*, tedy řazení událostí do jednotlivých předem daných kategorií.⁴⁵ Jako způsob zaznamenávání jsem zvolila registrování času trvání výskytu určitých jednotek pozorování, který se jeví pro pozorování herní aktivity jako vhodnější.

Tato metoda má řadu výhod i nevýhod. Mezi výhody patří: nenáročnost na pomůcky – jsme k pozorování prakticky vždy připraveni, velká informativní hodnota, komplexnost, jedná se o metodu vhodnou pro individuální práci. Patří mezi nejpřirozenější diagnostické metody. Na druhé straně jsme při pozorování omezeni na sledování

⁴⁵ V rámci pozorování rozlišujeme dvě základní strategie: 1. *izomorfní deskripce* (neboli otevřená metoda pozorování) – pozorovatel se snaží zaznamenávat celý pozorovaný tok chování ve všech jeho projevech a přirozené následnosti. Cílem izomorfní deskripce je zrcadlit, tedy co nejvěrněji reprodukovat chování v téže podobě (izomorfně) jak se v „originálu“ vyskytlo. Tento způsob vyžaduje zákaz interpretací, od pozorovatele se vyžaduje, aby zapsal, co vidí, ne co si o tom myslí.

2. *reduktivní deskripce* – jejím cílem je zařadit specifické projevy do společných větších významových jednotek – kategorií. Základní pravidla pro vytváření kategorií jsou: komplexnost, nezávislost, konkrétnost a jasnost a přehlednost (Ferjenčík, 2000, Svoboda et al. 2001).

pouze vnějších projevů chování doprovázené verbálními a motorickými projevy, nikoliv vnitřních prožitků. Vážným problémem je také variabilita lidského chování. Jisté riziko jsou rovněž možné chyby na straně pozorovatele a problémy se záznamem pozorovaného chování (Ferjenčík, 2000).

Za účelem minimalizace chyb jsem se pro záznam pozorování chování využila *videozáznam*. Ten totiž umožňuje opakované pozorování dané situace a automaticky měří čas příslušného pozorovaného jevu. Tím má výzkumník možnost zachytit chování do maximálního detailu, což by pouhým okem nebylo možné.

3.2. Počítačové zpracování v systému V.I.P.

Pro analýzu a vyhodnocování získaných dat jsem použila počítačový systém V.I.P., který umožňuje pracovat s videozáznamem jiným způsobem, než bylo dosud obvyklé. Na místo vyhodnocování tužka – papír se chování zaznamenává do systému v průběhu sledování videozáznamu. Časové údaje systém přitom přebírá přímo z videozáznamu. Tímto způsobem je možné vyhodnotit řádově větší objem dat při vyšší přesnosti vyhodnocení.

Pro účely vyhodnocení se do systému zaznamenávají jednotlivé „události“ zachycené na videozáznamu. Události se kódují ve schématu **subjekt – předmět – činnost**. Toto schéma se dá interpretovat jako: kdo „událost“ dělá (subjekt)- co dělá (činnost)- čím činnost provádí (předmět) – vůči komu činnost provádí (objekt). Před vlastním vyhodnocováním je nutné v systému vytvořit seznamy sledovaných subjektů, předmětů a činností. Správné nastavení sledovaných kategorií je základem pro úspěšné statistické vyhodnocení záznamu. Pro statistické účely je poté možné jednotlivé kategorie (jak subjektů tak i

předmětů a činností) seskupovat do skupin a statisticky vyhodnocovat pouze tyto skupiny. V našem případě jsme pracovali se třemi základními subjekty (kategoriemi): **DÍTĚ**, **MATKA** a **OTEC**. V rámci každé z nich byly nadefinovány stejné projevy chování (vokalizace, fyzický kontakt atd.)⁴⁶, které jsme sledovali a zaznamenávali. Jedná se tedy o mikroanalýzu jednotlivých záznamů, kdy časová dotace pro vyhodnocení každého činila zhruba 12 – 14 hodin.

3.2.1. Možnosti analýzy dat

V.I.P. umožňuje několik způsobů přehledného vyhodnocení dat v rámci svého systému (*interní vyhodnocování*). Druhou možností je převedení získaných dat do jiných programů (např. Microsoft Excel) a jejich následné vyhodnocení (*externí vyhodnocení*).

Interní vyhodnocování zahrnuje:

A. grafy

- statistický graf (*např. koláčový, sloupcový, přímkový*) – zobrazuje časové závislosti jednotlivých typů činností. Lze je zobrazit buď ve formě absolutního času nebo ve formě procent
- *časová přímka* – výskyt jednotlivých událostí je zobrazený na časové ose a seřazený podle kategorií.

B. statistiky

- pro rychlé vyhodnocení lze použít přehled zobrazovaný přímo v seznamu již zadaných událostí.
- Pro podrobnější analýzu lze vytisknout seznam událostí z celkovými časy a počtem výskytu jednotlivých typů událostí

⁴⁶ k jednotlivým kategoriím podrobněji viz. kap. 4.

C. výpočet reliability pomocí koeficientu KAPPA, který se vypočítává na základě vzorce:

$$K = (P_{obs} - P_{exp}) / (1 - P_{exp})$$

Kde: **K** je koeficient shody Cohenova Kappa

P_{obs} je skutečná shoda pozorovatelů

P_{exp} je očekávaná náhodná shoda pozorovatelů

Program V.I.P umožňuje nastavení tolerance rozdílů časů v rozsahu až 1 sekunda. Tato tolerance pokrývá rozdílnou reakční dobu pozorovatelů a umožňuje tím přesnější vyhodnocení skutečné shody pozorovatelů.

3.3. Výhody a nevýhody systému V.I.P.

A. výhody

- rychlost a přesnost zpracování videozáznamu proti vyhodnocování tužka – papír
- možnost rychlých a přehledných statistických výstupů
- možnost dodatečného vytváření skupin subjektů a činností
- možnost on-line prezentace výsledků

B. nevýhody

- nutnost vytvořit před vyhodnocováním přesný seznam typů subjektů a činností. (Pokud je seznam vytvořen chybně není možné zaznamenaná data správně statisticky vyhodnotit).
- omezené množství statistických výstupů a grafů.

3.4. Statistické zpracování

Pro statistické zpracování vyhodnocených dat jsme použili faktorovou analýzu **ANOVA**. Měli jsme k dispozici jednu *kvantitativní proměnou* (čas) a další *kvalitativní proměnou*, neboli **faktor** (pohlaví rodiče a dítěte, věk dítěte), která třídila soubor do jednotlivých skupin. Pomocí metody ANOVA jsme zkoumali, jednotlivé hypotézy, tedy jestli má smysl třídit data do skupin pomocí kvalitativní proměnné: jestli záleží na pohlaví rodiče, jestli se liší interakce matky a otce, jestli se interakce mění s věkem dítěte atd. A v případě, že jsme hypotézu zamítli, potvrdili jsme význam faktoru, to znamená, že v takovém případě má smysl třídit data do zvolených skupin.

Pro statistické zkoumání hypotéz jsem si zvolila *5% hladinu významnosti*, na které jsem hypotézu vyvrátila nebo potvrdila.

4. Kategorie a hypotézy

4.1. Kategorie

Pro vyhodnocování jednotlivých projevů chování jsem použila tři základní kategorie:

- **KATEGORIE DÍTĚ**
- **KATEGORIE MATKA**
- **KATEGORIE OTEC.**

Ke každé z těchto hlavních kategorií náleží sedm stejných podkategorií tzv. *prvního řádu*: **VOKALIZACE**, **MOTORIKA**, **POHLEDY**, **POSTOJ**, **EMOCE**, **FYZICKÝ KONTAKT** a **MANIPULACE S HRAČKOU**. Ty se pak dále člení na další podkategorie tzv. *druhého řádu*. Jejich kompletní seznam je uveden v příloze č. 1. na konci této práce.

Pomocí tohoto souboru kategorií a podkategorií byl každý záznam vyhodnocen. Pro vlastní zpracování výsledků jsem si stanovila několik obecných nulových hypotéz, které jsem se následně snažila statisticky potvrdit nebo vyvrátit. V případě, že se daná hypotéza nepotvrdila, zkoumali jsme ji dále na základě podkategorií tzv. *prvního řádu*⁴⁷.

4.2. Hypotézy

Pro lepší přehled uvádím na tomto místě seznam jednotlivých nulových hypotéz, kterým se podrobně věnujeme v následující kapitole.

- **interakce matka - dítě a otec-dítě se neliší**
- **interakce matka-syn a otec-syn se neliší**

⁴⁷ Jedná se o hypotézy č. 1, 4, 5 a 7. Podrobněji viz. kap. 5.

- interakce matka-dcera a otec dcera se neliší
- interakce matka-dcera a matka-syn se s věkem nemění
- interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem nemění
- interakce dcera-matka a dcera-otec se neliší
- interakce syn-matka a syn-otec se neliší
- interakce dcera-matka a syn-matka se s věkem nemění
- interakce dcera-otec a syn-otec se s věkem nemění

5. Výsledky a interpretace dat

V této kapitole se budeme věnovat jednotlivým výsledkům, ke kterým jsme dospěli na základě statistického zpracování. Budeme se rovněž snažit tyto výstupy okomentovat a interpretovat. Všechny tabulky a grafy, není-li uvedeno jinak, jsou udávány v časových jednotkách.

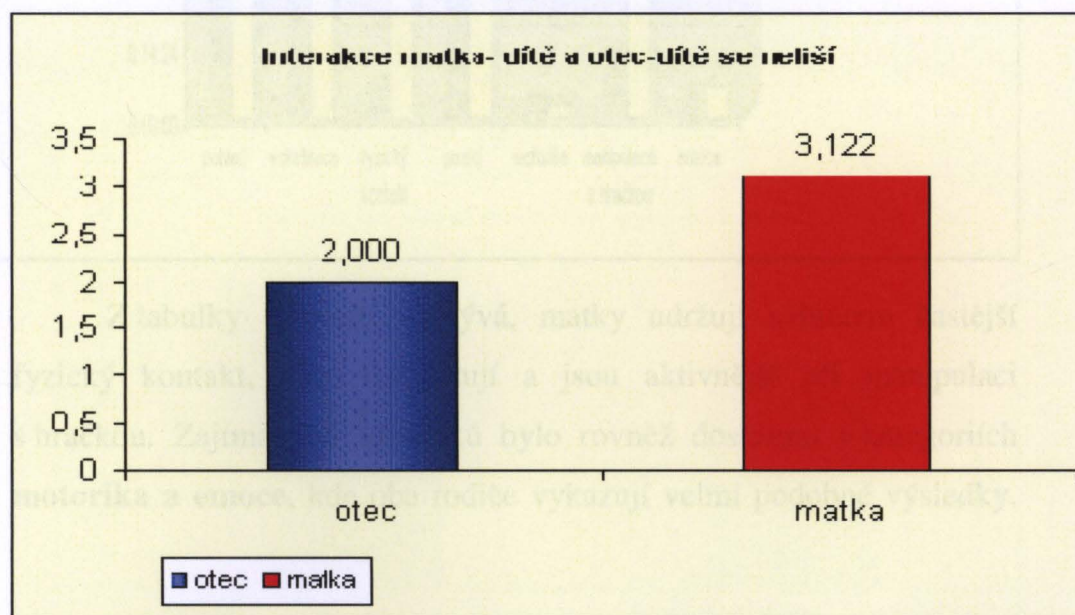
Hypotéza č. 1.

INTERAKCE MATKA-DÍTĚ A OTEC-DÍTĚ SE NELIŠÍ

	N	průměr	směrodatná odchylna	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
otec	105	1,986	1,954	1,608	2,364	0,338	13,642
matka	160	3,122	4,078	2,486	3,759	0,342	21,024
celkem	265	2,672	3,439	2,256	3,088	0,338	21,024

ANOVA

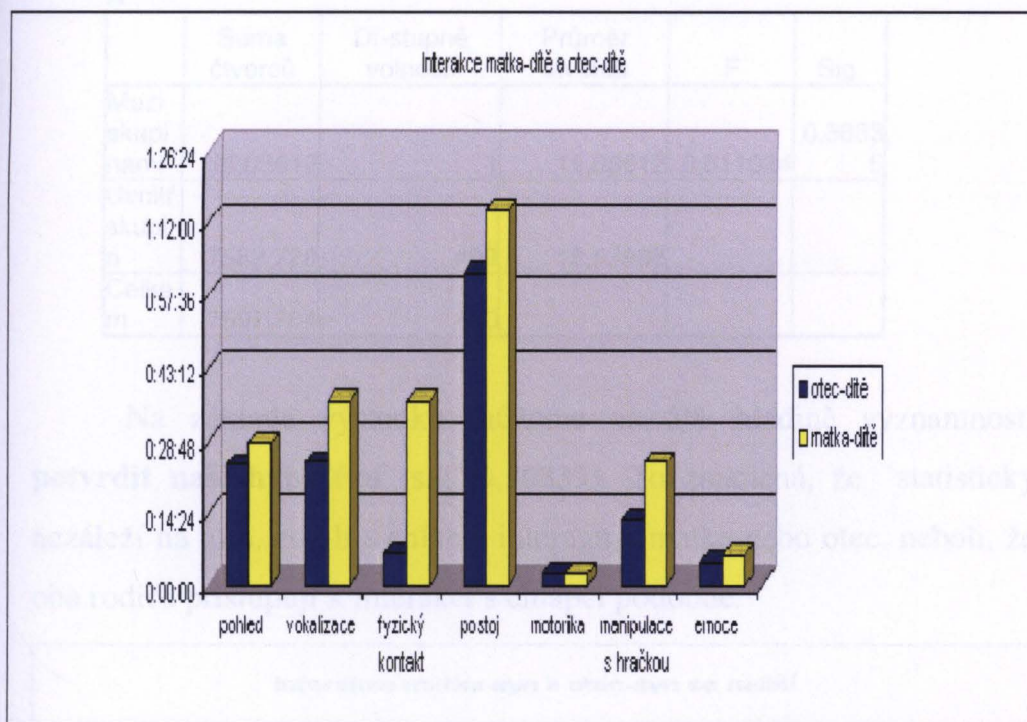
	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	81,84348	1	81,84348	7,077601	0,00829
Uvnitř skupin	3041,261	263	11,56373		
celkem	3123,105	264			

Z výše uvedené tabulky a grafu vyplývá, že při 5% hladině významnosti **zamítáme naši hypotézu** (sig. 0,00829). To znamená, že interakce matka-dítě a otec-dítě se statisticky významně liší.

Následující graf a tabulka pomocí kategorií tzv. prvního řádu ukazuje, kde se nachází hlavní rozdíly:

Kategorie prvního řádu	otec-dítě	matka-dítě
Pohled	0:24:05	28:28,0
vokalizace	0:24:33	36:35,7
fyzický kontakt	06:09,6	36:37,1
Postoj	02:14,0	14:44,4
Motorika	02:16,2	02:19,3
manipulace s hračkou	13:04,0	24:19,7
Emoce	04:26,1	05:57,0

Z tabulky a grafu vyplývá, matky udržují s dítětem častější fyzický kontakt, více vokalizují a jsou aktivnější při manipulaci s hračkou. Zajímavých výsledků bylo rovněž dosaženo v kategoriích **motorika a emoce**, kde oba rodiče vykazují velmi podobné výsledky.

VÝSLEDKY A INTERPRETACE DAT

Tento výsledek nepotvrzuje naše předpoklady, totiž, že emoční projevy budou spíše dominantou u matky a motorická aktivita bude výrazněji převažovat u otce.

Hypotéza č. 2

INTERAKCE MATKA – SYN A OTEC – SYN SE NELÍŠÍ

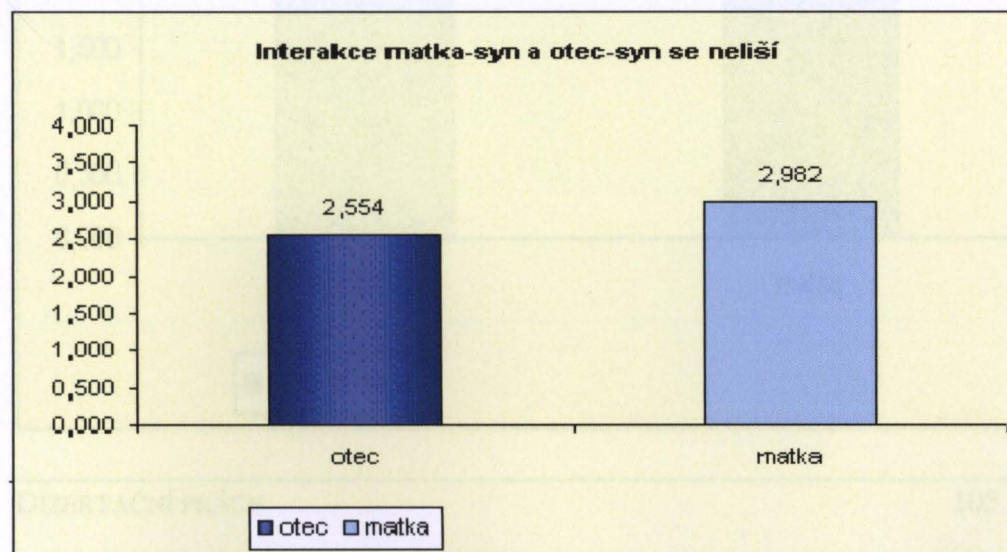
	N	průměr	směrodatná odchylna	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
otec	114	2,554	4,248	1,766	3,342	0,320	41,460
matka	297	2,982	4,328	2,487	3,476	0,372	36,367
celkem	411	2,863	4,305	2,446	3,280	0,320	41,460

ANOV

A

	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	15,03612	1	15,03612	0,811024	0,36835
Uvnitř skupin	7582,728	409	18,53968		
Celkem	7597,764	410			

Na základě výsledků můžeme na 5% hladině významnosti **potvrdit naši hypotézu** (sig. 0,36835). To znamená, že statisticky nezáleží na tom, zda-li s chlapci interaguje matka nebo otec, neboli, že oba rodiče přistupují k interakci s chlapci podobně.

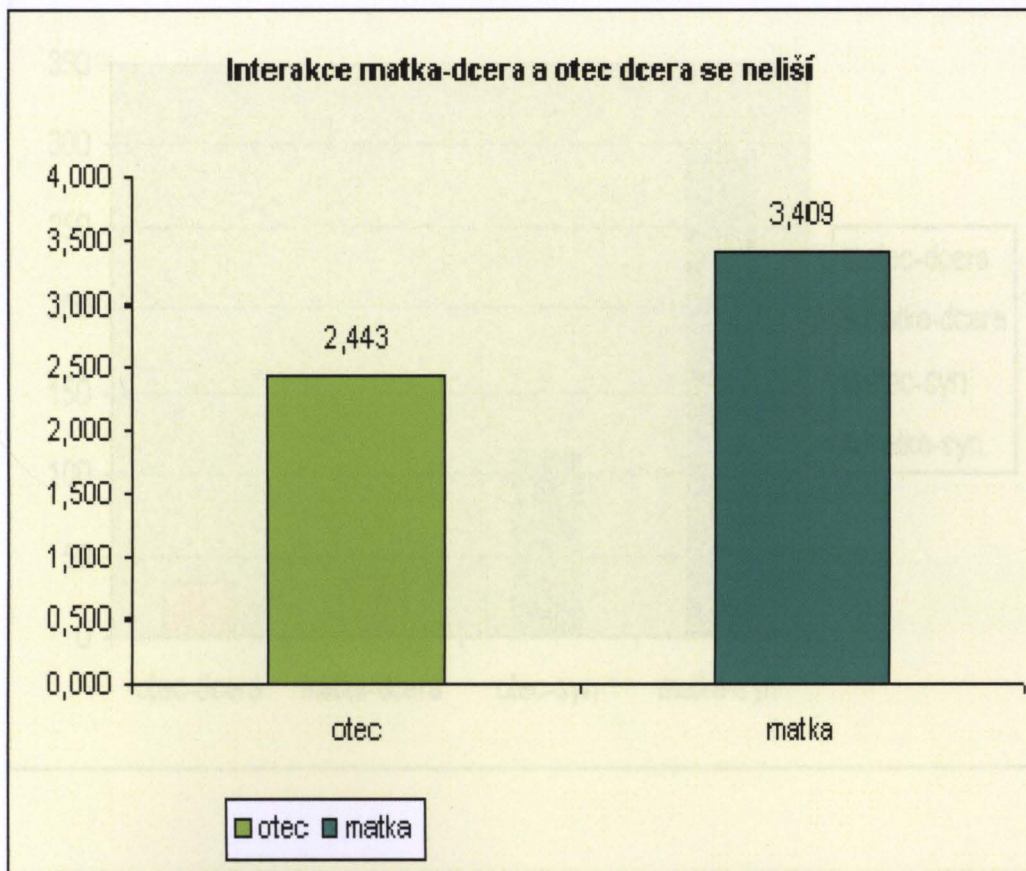
Hypotéza č. 3.

INTERAKCE MATKA – DCERA A OTEC – DCERA SE NELIŠÍ

	N	průměr	standardní odchylka	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
otec	34	2,443	2,534	1,558	3,327	0,338	13,642
matka	37	3,409	3,551	2,225	4,593	0,681	20,100
celkem	71	2,946	3,122	2,207	3,685	0,338	20,100

ANOVA

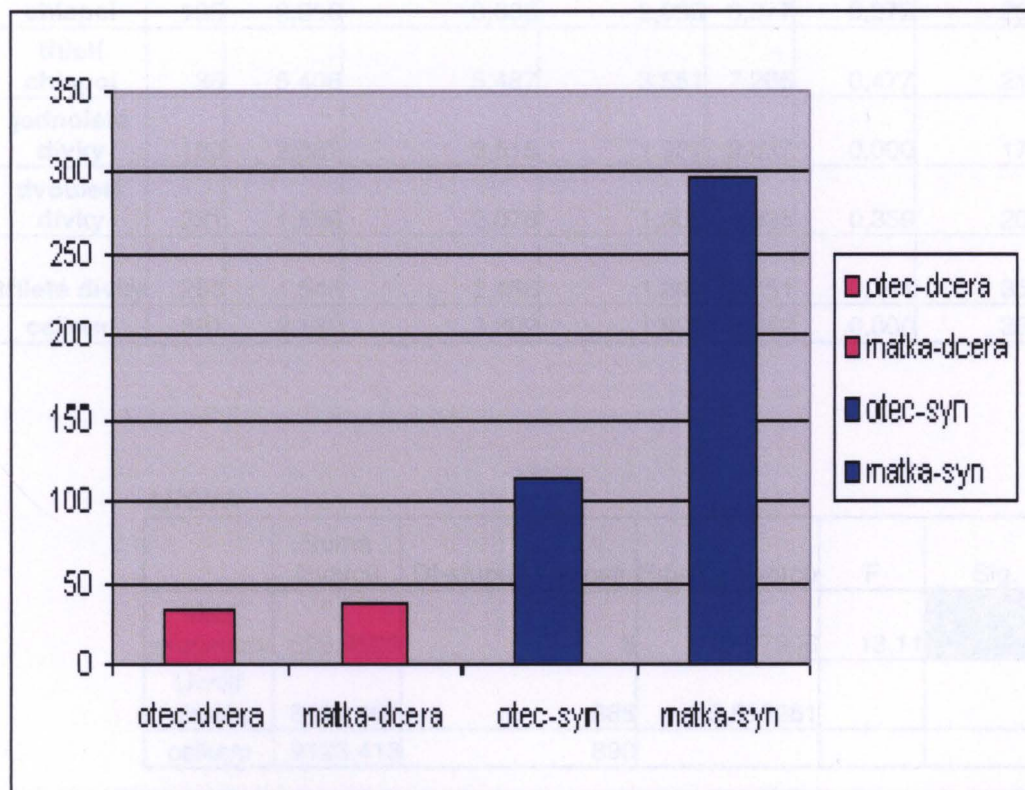
	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
mezi skupinami	16,53482	1	16,53481837	1,713679	0,19485
uvnitř skupin	665,762	69	9,648724699		
celkem	682,2968	70			

Z výsledné tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti můžeme naši **hypotézu potvrdit** (sig. 0,19485), tedy, že statisticky nezáleží na pohlaví rodiče, který vstupuje do interakce s dívkou.

Přestože jsme hypotézu č. 2 a č. 3 potvrdili, lze si všimnout z příslušných tabulek výrazného rozdílu v počtu interakcí v případě chlapců a dívek. Pro lepší přehlednost je ještě jednou uvádím v následující tabulce a grafu:

Počet interakcí	N
otec-dcera	34
matka-dcera	37
celkem	71
otec-syn	114
matka-syn	297
celkem	411

Z výše uvedené tabulky a grafu vyplývá, že nezáleží zda-li do interakce vstupuje matka nebo otec, ale podstatné je, zda-li je partnerem dívka nebo chlapec. Na základě těchto výsledků můžeme usuzovat, že chlapci jsou při herní aktivitě pasivnější než dívky a potřebují výrazně více podnětů a to jak ze strany otce, tak ze strany matky.

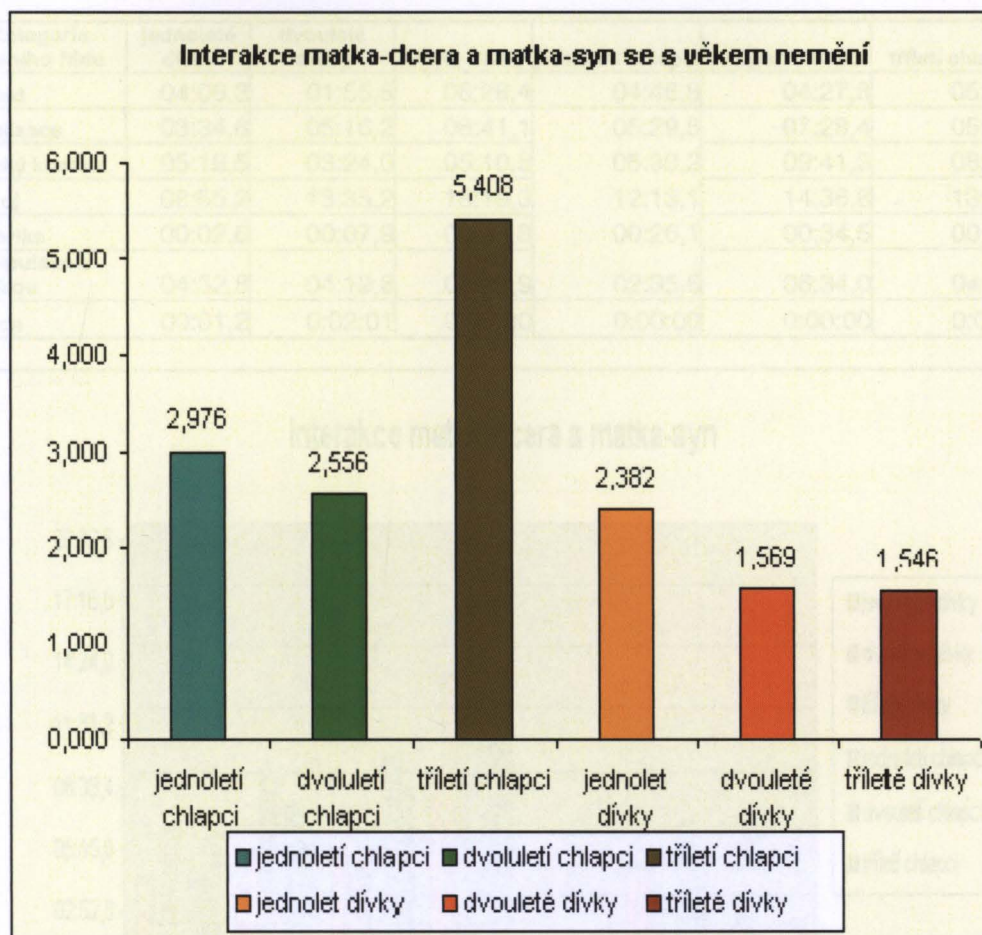
Hypotéza č. 4.

INTERAKCE MATKA – DCERA A MATKA –SYN SE S VĚKEM NEMĚNÍ

	N	průměr	směrodatná odchylka	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
jednoletí chlapci	56	2,976	5,267	1,565	4,386	0,420	36,367
dvouletí chlapci	195	2,556	3,688	2,035	3,077	0,372	26,066
tříletí chlapci	36	5,408	5,487	3,551	7,265	0,477	21,024
jednoleté dívky	120	2,382	2,515	1,927	2,837	0,000	17,053
dvouleté dívky	231	1,569	2,076	1,300	1,838	0,359	20,100
tříleté dívky	253	1,546	2,466	1,241	1,851	0,141	35,530
celkem	891	2,132	3,202	1,921	2,342	0,000	36,367

ANOVA

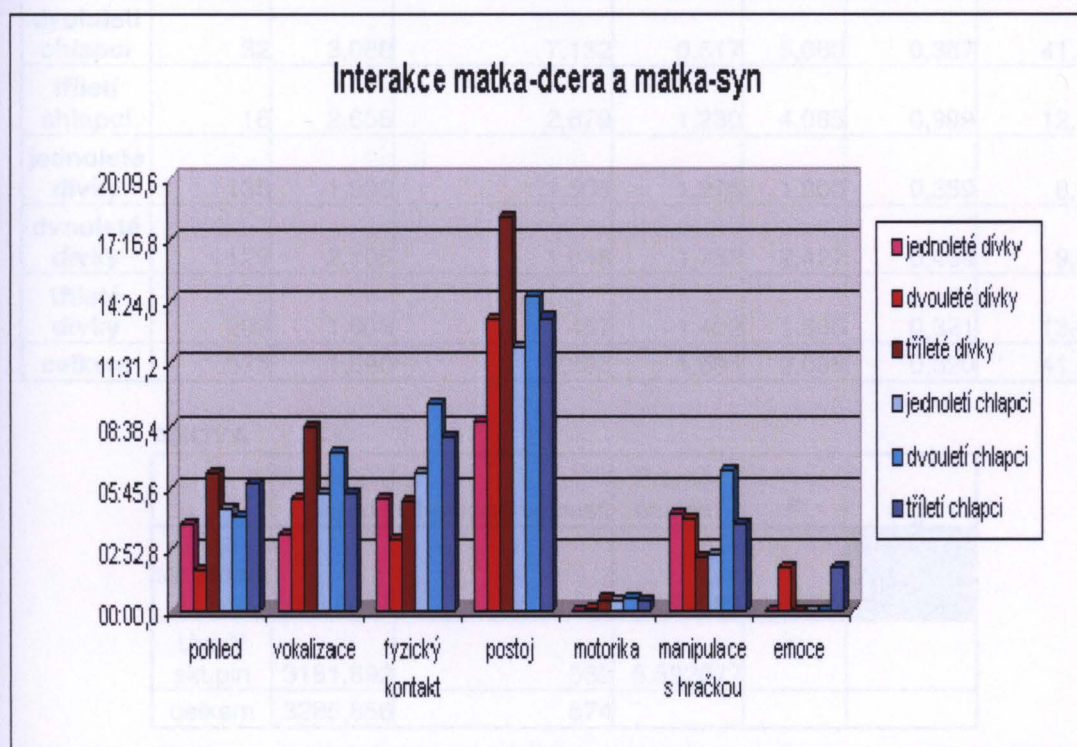
	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	628,9529	5	125,7906	13,11	0,00000
Uvnitř skupin	8494,461	885	9,598261		
celkem	9123,413	890			

Z výše uvedené tabulky a grafu vyplývá, že **naši hypotézu můžeme zamítnout** a to nejen na 5% hladině, nýbrž na jakékoliv hladině významnosti (sig. 0,000).

Následující tabulka a graf pomocí kategorií tzv. prvního řádu ukazuje, kde můžeme sledovat hlavní rozdíly.

Kategorie prvního řádu	jednoleté dívky	dvouleté dívky	tříleté dívky	jednoletí chlapci	dvouletí chlapci	tříletí chlapci
pohled	04:06,3	01:55,5	06:28,4	04:46,8	04:27,8	05:58,5
vokalizace	03:34,6	05:16,2	08:41,1	05:29,5	07:28,4	05:32,1
fyzický kontakt	05:18,5	03:24,0	05:10,8	06:30,2	09:41,3	08:07,3
postoj	08:55,2	13:35,2	18:19,3	12:13,1	14:36,8	13:37,6
motorika	00:02,6	00:07,9	00:31,8	00:26,1	00:34,5	00:30,8
manipulace s hračkou	04:32,8	04:19,8	02:27,9	02:35,6	06:34,0	04:06,9
emoce	00:01,2	0:02:01	0:00:00	0:00:00	0:00:00	0:02:02

Výše uvedená tabulka a graf zachycuje nejvýraznější rozdíly v kategoriích **fyzický kontakt** a **motorika**, kdy matky udržují s chlapci všech věkových kategorií více fyzického kontaktu než s dívkami. Podobně je tomu i kategorií motorika, kdy matky vykazují s chlapci všech věkových kategorií více motorické aktivity než s dívkami.

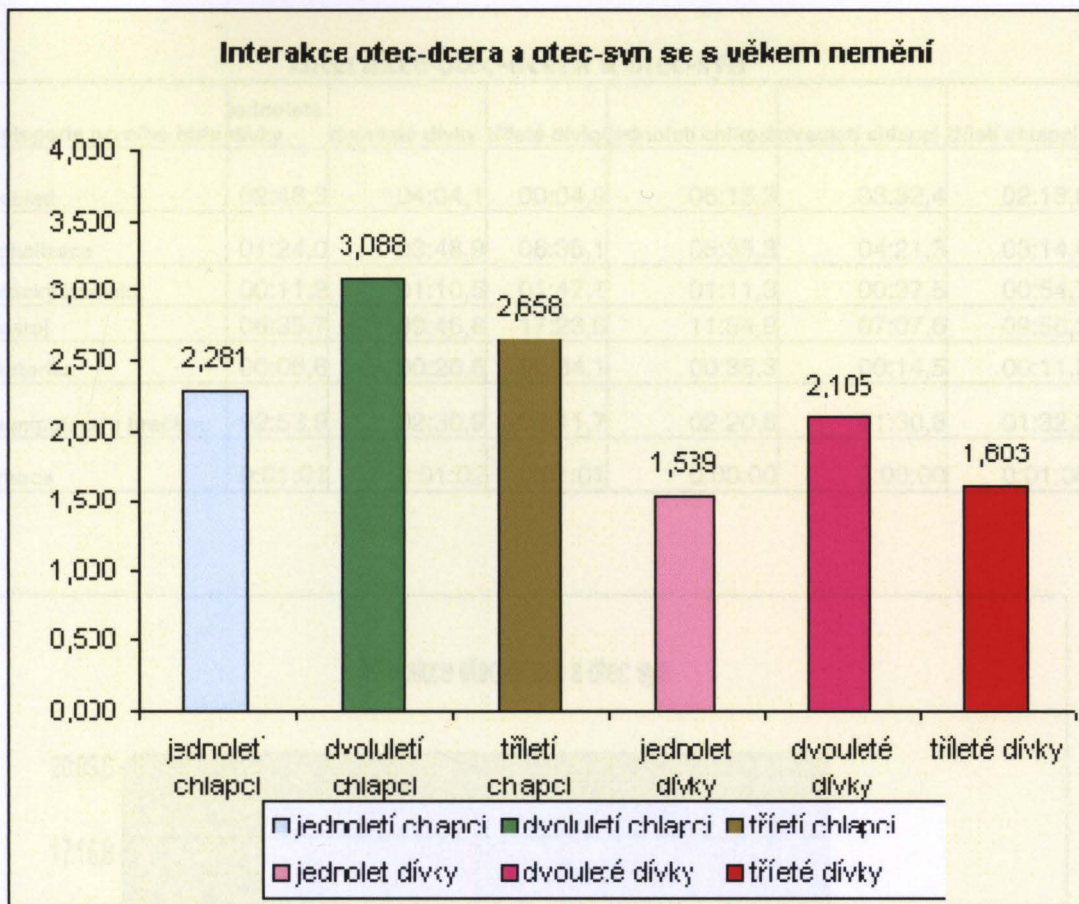
Hypotéza č. 5.

INTERAKCE OTEC-DCERA A OTEC-SYN SE S VĚKEM NEMĚNÍ

	N	průměr	směrodatná odchylna	95%interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
jednoletí chlapani	65	2,281	2,303	1,711	2,852	0,320	13,935
dvouletí chlapani	32	3,088	7,132	0,517	5,660	0,387	41,460
třiletí chlapani	16	2,658	2,679	1,230	4,085	0,999	12,112
jednoleté dívky	130	1,539	1,505	1,278	1,800	0,359	8,682
dvouleté dívky	129	2,105	1,848	1,783	2,427	0,439	9,661
třileté dívky	203	1,603	1,457	1,402	1,805	0,321	13,642
celkem	575	1,890	2,393	1,694	2,086	0,320	41,460

ANOVA

	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	103,9641	5	20,79281	3,7183	0,00255
Uvnitř skupin	3181,892	569	5,592077		
celkem	3285,856	574			

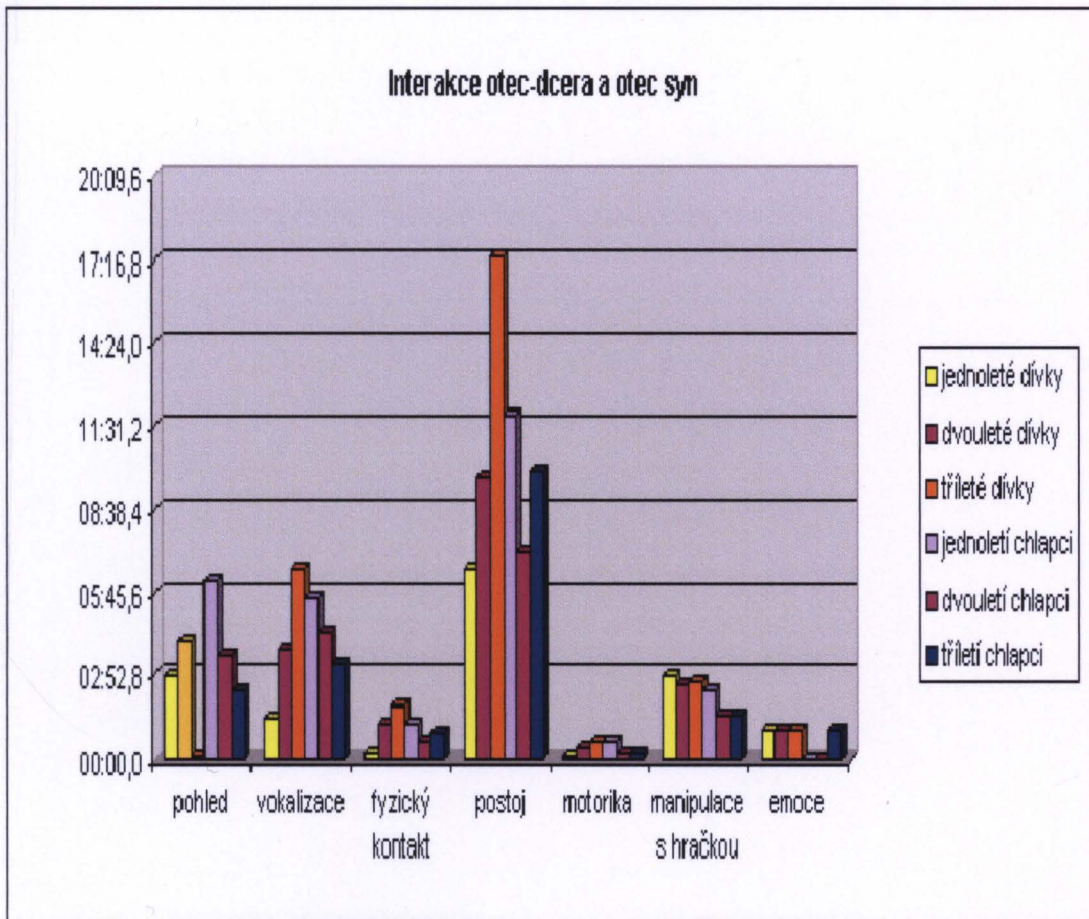

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti **zamítáme naši hypotézu**, neboli, že interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem mění.

Následující tabulka s grafem ukazují, v jakých kategoriích můžeme vysledovat nejvýraznější rozdíly.

Interakce otec-dcera a otec-syn

Kategorie prvního řádu	jednoleté dívky	dvouleté dívky	tříleté dívky	jednoletí chlapci	dvouletí chlapci	tříletí chlapci
pohled	02:48,3	04:04,1	00:04,9	06:13,3	03:32,4	02:18,0
vokalizace	01:24,0	03:48,9	06:35,1	05:35,3	04:21,3	03:14,0
fyzický kontakt	00:11,2	01:10,5	01:47,1	01:11,3	00:37,5	00:54,7
postoj	06:35,7	09:46,8	17:23,6	11:54,9	07:07,6	09:56,2
motorika	00:06,6	00:26,6	00:34,1	00:35,3	00:14,5	00:11,9
manipulace s hračkou	02:53,9	02:30,9	02:41,7	02:20,8	01:30,8	01:32,3
emoce	0:01:01	0:01:02	0:01:01	0:00:00	0:00:00	0:01:00

Ve výše uvedené tabulce si můžeme všimnout především kategorie **vokalizace a motorika**. Zatímco v interakci otec – dcera vokalizace a motorika s věkem výrazně narůstá, tedy čím je dívka starší, tím více s ní otec verbálně komunikuje a vykazuje více motorické aktivity. V případě interakce otec-chlapec je tomu přesně naopak, tedy vokalizace i motorika s věkem klesá, tedy čím je chlapec starší, tím méně s ním otec verbálně komunikuje a vykazuje méně motorické aktivity.

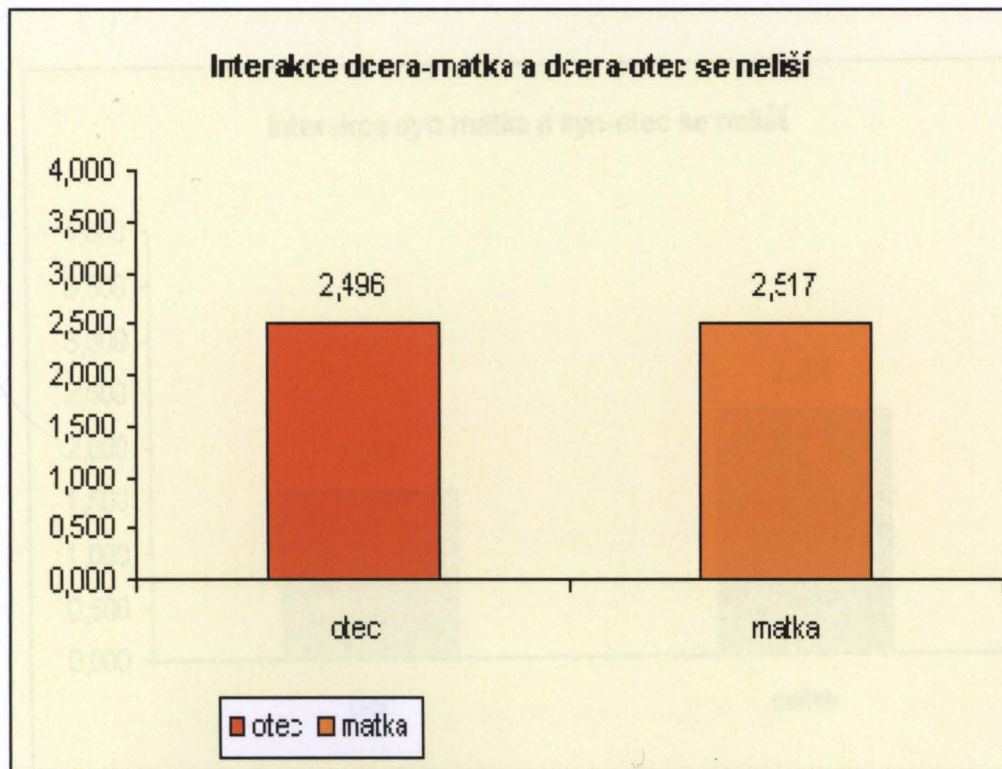
Hypotéza č. 6.

INTERAKCE DCERA – MATKA A DCERA OTEC SE NELÍŠÍ

	N	průměr	směrodatná odchylna	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
otec	247	2,496	2,796	2,145	2,846	0,124	17,657
matka	345	2,517	4,478	2,043	2,992	0,225	64,545
celkem	592	2,508	3,864	2,196	2,820	0,124	64,545

ANOVA

	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	0,06914	1	0,06914	0,004624	0,94581
Uvnitř skupin	8822,804	590	14,9539		
celkem	8822,873	591			

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti **potvrzujeme naši hypotézu** (sig. 0,94581), tedy, že statisticky je nevýznamné, zda-li dívka vstupuje do interakce s otcem nebo s matkou.

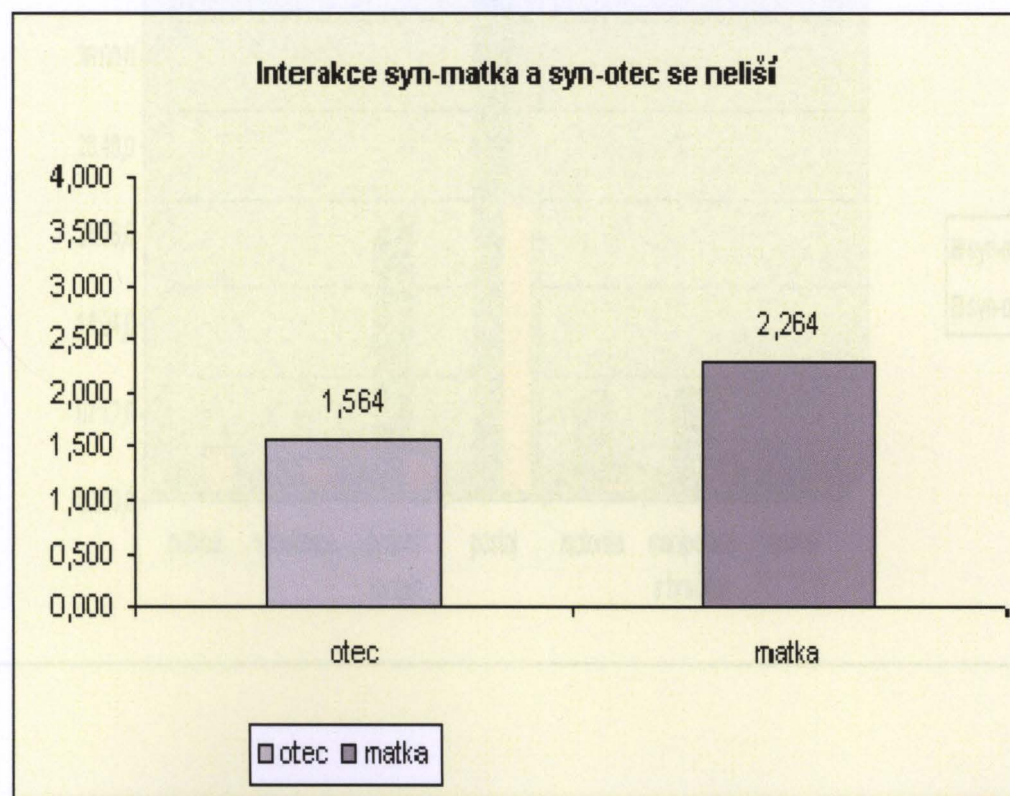
Hypotéza č. 7.

INTERAKCE SYN – MATKA A SYN – OTEC SE NELÍŠÍ

	N	Průměr	směrodatná odchylna	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
otec	81	1,564	1,087	1,324	1,805	0,401	6,103
matka	137	2,264	2,432	1,853	2,675	0,342	17,539
celkem	218	2,004	2,064	1,729	2,280	0,342	17,539

ANOVA

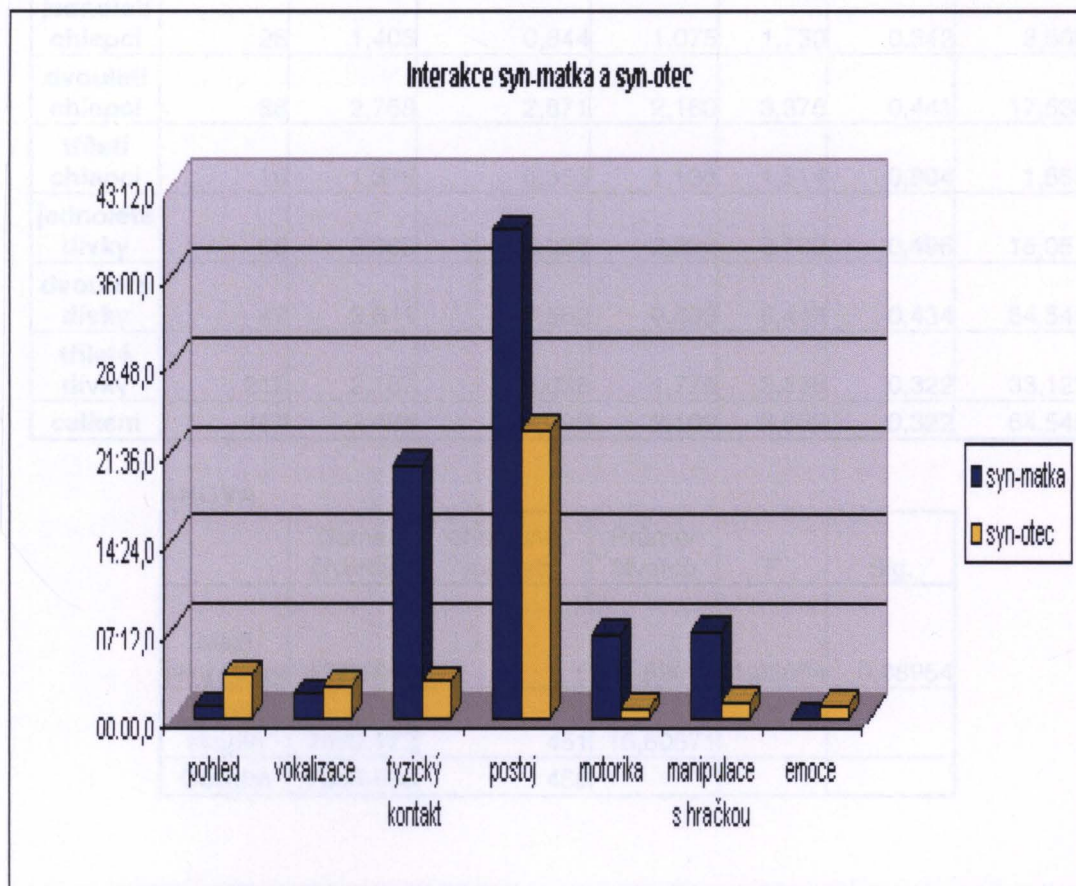
	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	24,92642	1	24,92642	5,987341	0,01521
Uvnitř skupin	899,2485	216	4,1631		
celkem	924,175	217			

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti **zamítáme naši hypotézu** (sig. 0,0521). To znamená, že je statisticky rozdíl, jestli chlapci vstupují do interakce s otcem nebo s matkou.

Následující tabulka a graf zobrazují podrobně jednotlivé rozdíly v kategoriích.

Kategorie prvního řádu	syn-matka	syn-otec
Pohled	00:57,9	03:28,3
Vokalizace	01:57,0	02:31,9
fyzický kontakt	20:27,1	02:57,0
Postoj	39:37,9	23:29,9
Motorika	06:48,8	00:52,9
manipulace s hračkou	07:00,1	01:20,4
Emoce	0:00:01	0:01:01

Nejvýraznějšího rozdílu bylo dosaženo v kategorii **fyzický kontakt**, kdy chlapci preferují kontakt s matkou než s otcem. Zajímavého výsledku bylo dosaženo i v kategorii motorika, kdy chlapci vykazují mnohem více motorické aktivity v kontaktu s matkou než s otcem. Naopak kategorie pohledy nám ukazuje, že chlapci preferují oční kontakt s otcem.

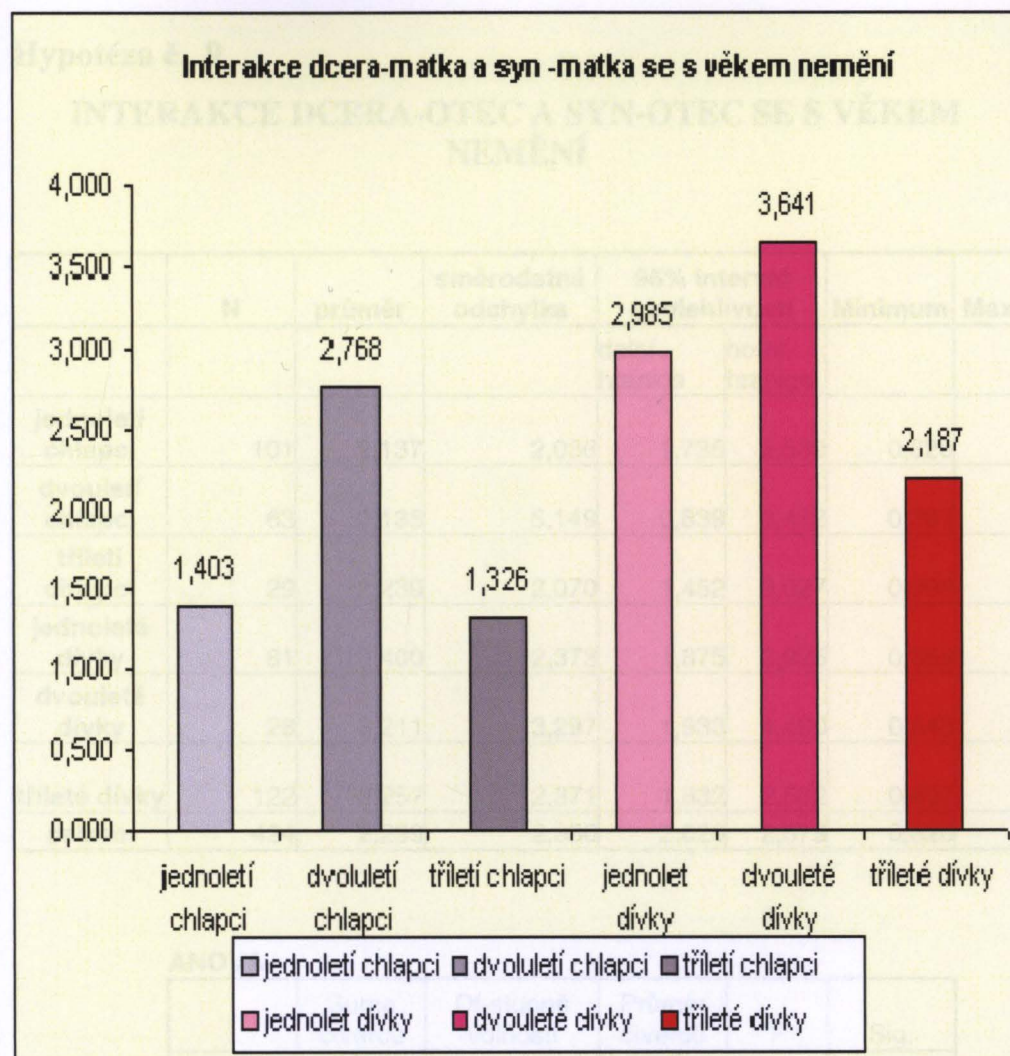
Hypotéza č. 8

INTERAKCE DCERA – MATKA A SYN – MATKA SE S VĚKEM NEMĚNÍ

	N	průměr	směrodatná odchylka	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
jednoletí chlapci	28	1,403	0,844	1,075	1,730	0,342	3,508
dvouletí chlapci	88	2,768	2,871	2,160	3,376	0,441	17,539
tříletí chlapci	16	1,326	0,353	1,138	1,514	0,804	1,853
jednoleté dívky	66	2,985	3,033	2,239	3,730	0,496	15,057
dvouleté dívky	47	3,641	9,562	0,833	6,448	0,434	64,545
tříleté dívky	212	2,187	3,038	1,775	2,598	0,322	33,129
celkem	457	2,485	4,096	2,109	2,862	0,322	64,545

ANOVA

	Suma čtverců	df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	159,4845	5	31,89691	1,92084	0,08954
Uvnitř skupin	7489,173	451	16,60571		
Celkem	7648,658	456			

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti **potvrzujeme naši hypotézu** (sig. 0,08954). To znamená, statisticky nezáleží na věku dítěte, které vstupuje do interakce s matkou.

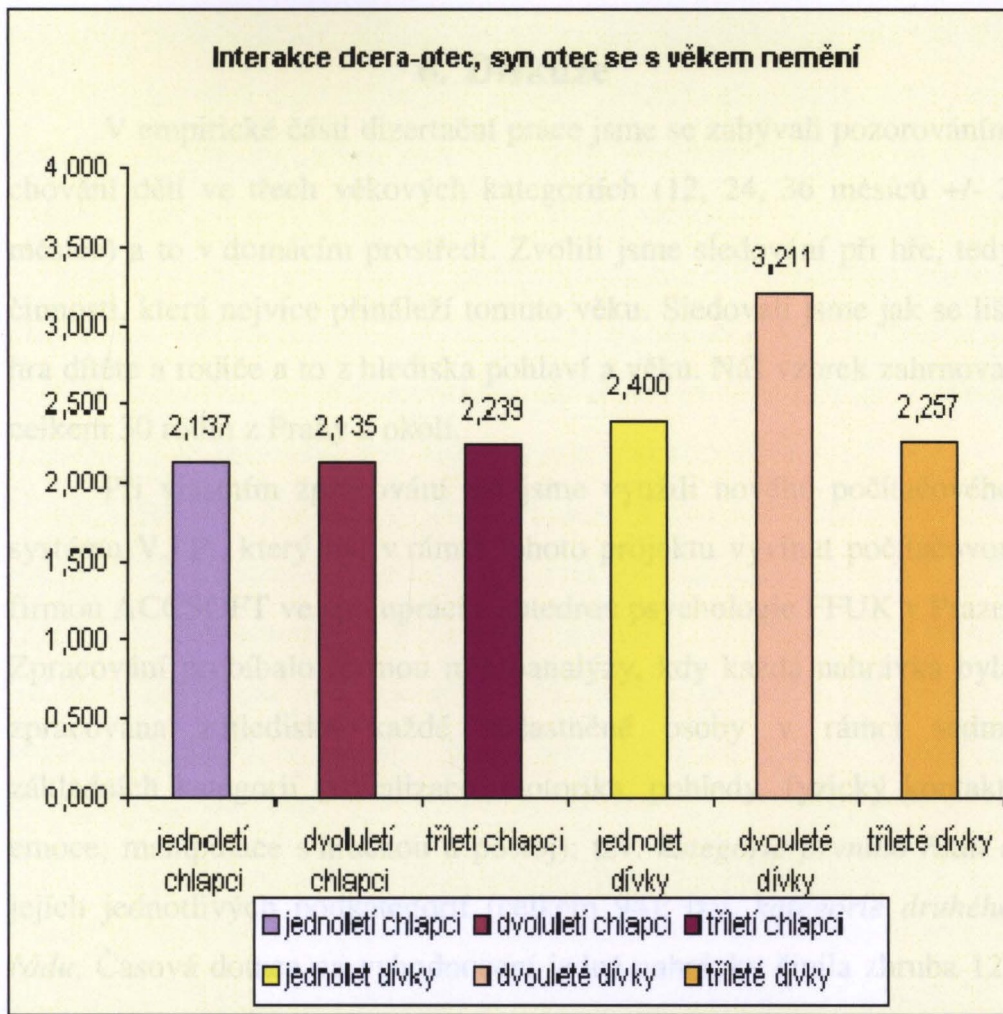
Hypotéza č. 9

INTERAKCE DCERA-OTEC A SYN-OTEC SE S VĚKEM
NEMĚNÍ

	N	průměr	směrodatná odchylka	95% interval spolehlivosti		Minimum	Maximum
				dolní hranice	horní hranice		
jednoletí chlapci	101	2,137	2,036	1,735	2,539	0,320	13,935
dvouletí chlapci	63	2,135	5,149	0,839	3,432	0,387	41,460
tříletí chlapci	29	2,239	2,070	1,452	3,027	0,999	12,112
jednoleté dívký	81	2,400	2,373	1,875	2,925	0,359	13,876
dvouleté dívký	28	3,211	3,297	1,933	4,490	0,643	12,982
tříleté dívký	122	2,257	2,371	1,832	2,682	0,407	15,209
celkem	424	2,299	2,930	2,020	2,579	0,320	41,460

ANOVA

	Suma čtverců	Df-stupně volnosti	Průměr čtverců	F	Sig.
Mezi skupinami	28,77095	5	5,754189	0,6677	0,64818
Uvnitř skupin	3602,44	418	8,618277		
Celkem	3631,211	423			

Z výše uvedené tabulky vyplývá, že na 5% hladině významnosti **potvrzujeme naši hypotézu** (sig. 0,64818), neboli, že není statisticky významné, v kterém věku dítě vstupuje do interakce s otcem.

6. Diskuze

V empirické části dizertační práce jsme se zabývali pozorováním chování dětí ve třech věkových kategoriích (12, 24, 36 měsíců +/- 2 měsíce) a to v domácím prostředí. Zvolili jsme sledování při hře, tedy činnosti, která nejvíce přináší tomuto věku. Sledovali jsme jak se liší hra dítěte a rodiče a to z hlediska pohlaví a věku. Náš vzorek zahrnoval celkem 30 rodin z Prahy a okolí.

Při vlastním zpracování dat jsme využili nového počítačového systému V.I.P., který byl v rámci tohoto projektu vyvinut počítačovou firmou ACCSOFT ve spolupráci s katedrou psychologie FFUK v Praze. Zpracování probíhalo formou mikroanalýzy, kdy každá nahrávka byla zpracována z hlediska každé zúčastněné osoby v rámci sedmi základních kategorií (vokalizace, motorika, pohledy, fyzický kontakt, emoce, manipulace s hračkou a postoj): tzv. *kategorie prvního řádu* a jejich jednotlivých podkategorií (celkem 94): tzv. *kategorie druhého řádu*. Časová dotace na vyhodnocení jedné nahrávky činila zhruba 12-14 hodin soustředěné práce.

V rámci vyhodnocování jsme provedli reliabilitu kategorií pomocí koeficientu Kappa. Náhodně jsme vybrali z natočených videozáznamů 2 minuty, které byly vyhodnoceny dvěma nezávislými posuzovateli. Koeficient Kappa 0,692 ukazuje na dobrou míru shody.

Stanovili jsme si devět nulových hypotéz, které jsme se následně zkoumali pomocí metody ANOVA, to znamená, že jsme uvažovali, jestli má smysl třídit data do skupin pomocí kvalitativní proměnné: tedy zda-li záleží na pohlaví rodiče, jestli se liší interakce matky a otce, jestli se interakce mění s věkem dítěte atd. Stanovili jsme si 5% hladinu významnosti. A v případě, že jsme hypotézu na této hladině zamítli,

potvrdili jsme význam faktoru, to znamená, že v takovém případě má smysl třídit data do zvolených skupin. V těch případech, kdy jsme zamítli nulovou hypotézu, jsme zkoumali jednotlivé kategorie prvního řádu a to jak z hlediska dítěte, tak z hlediska rodiče.

Nulovou hypotézu jsme zamítli u hypotéz č. 1 (*interakce matka-dítě a otec-dítě se neliší*), č. 4. (*interakce matka-dcera a matka-syn se s věkem nemění*), č. 5 (*interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem nemění*), č. 7 (*interakce syn-matka a syn-otec se neliší*).

V případě hypotéz č. 2 (*interakce matka-syn a otec –syn se neliší*), č. 3 (*interakce matka dcera-otec a otec-dcera se neliší*), č. 6 (*interakce dcera-matka a dcera-otec se neliší*), č. 8 (*interakce dcera-matka a syn-matka se s věkem nemění*) a č. 9 (*interakce dcera-otec a syn-otec se s věkem nemění*) jsme nulovou hypotézu na 5 % hladině významnosti potvrdili.

Hypotéza č. 1: Interakce matka-dítě a otec-dítě se neliší

Tuto hypotézu jsme zamítli na 5% hladině významnosti, což znamená, že je statisticky významné, jestli do interakce s dítětem vstupuje matka nebo otec. Nevýraznějších rozdílů bylo dosaženo v kategorii pohled, kdy matky více sledují dítě než otec. Toto můžeme dávat do souvislosti s tím, že matky obecně mají o dítě „větší“ starost ve smyslu jeho „bezpečí“ a tak mají i větší potřebu kontrolovat situaci. Tuto hypotézu podporuje i větší míra fyzického kontaktu, který matky s dětmi udržují. Matky rovněž vykazují vyšší podíl vokalizace, tedy s dítětem více mluví, což můžeme nepochybně dávat do souvislosti s tím, že jsou to většinou právě ony, které učí dítě mluvit, mají tedy snahu s ním více komunikovat. Matky také hrají aktivnější roli v kategorii manipulace s hračkou. Matky rovněž dominují v kategorii fyzický kontakt, kdy se jeví, že matka má větší potřebu právě prostřednictvím fyzického

kontaktu potvrdit si vztah s dítětem. Naopak otcovu střídmost ve fyzickém kontaktu můžeme vnímat jako snahu ponechat dítěti více prostoru pro sebevyjádření a také jako snahu nechat iniciativu na straně dítěte. Celkově se tedy jeví, že interakce s matkou má dynamičtější povahu, je živější. Naopak role otce se zdá spíše pasivnější, což si můžeme chápat i tak, že otec se cítí lépe v roli „pozorovatele“ a přenechává aktivitu spíše na dítěti. Projevy chování matky a otce se nevíce shodují v kategorii emoce a motorika. Právě kategorie emoce přináší pro nás poněkud překvapivý výsledek, kdy jsme očekávali, že emoční projev bude výraznějším způsobem převažovat v chování matky.

Hypotéza č. 4. Interakce matka-dcera a matka-syn se s věkem nemění

Tuto hypotézu jsme zamítli na 5% hladině významnosti, tedy je statisticky významné jestli matka vstupuje do interakce s dcerou nebo se synem a to v různých věkových obdobích.

Obecně můžeme konstatovat, že matky iniciují více kontaktu se syny než s dcerami. Rozdíly můžeme rovněž zaznamenat v kategorii motorika, kdy se matky více pohybují ve hře s chlapci, což je jistě dáno tím, že hra se syny je živější, dynamičtější. Z kategorie vokalizace vyplývá, že matky více mluví se syny (kromě kategorie tříletých), než z dcerami. Toto můžeme dávat do souvislosti s tím, že se matky snaží udržet jejich pozornost verbální komunikací. Další faktor, který může vstupovat do hry je obecně menší schopnost a ochota komunikace za strany chlapců. Obecně nejpodobnější je interakce matky s tříletými dětmi.

Hypotéza č. 5 Interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem nemění

Tuto hypotézu jsme zamítli na 5% hladině významnosti, tedy je statisticky významné jestli otec vstupuje do interakce s dcerou nebo se synem a to v různých věkových obdobích.

Největších rozdílů si můžeme všimnout v kategorii vokalizace a motorika. V interakci otec-dcera s věkem narůstá, v případě interakce se synem naopak klesá.

Hypotéza č. 7 Interakce syn-matka a syn-otec se neliší

Tuto hypotézu jsme zamítli na 5% hladině významnosti, tedy je statisticky významné jestli syn vstupuje do interakce s matkou nebo s otcem. Obecně můžeme konstatovat, že v interakci syn – matka dominuje fyzický kontakt. Vysoká potřeba fyzického kontaktu ze strany syna může do značné míry naznačovat, že matky obecně mají schopnost vytvářet dostatečně „bezpečné“ a vřelé prostředí pro emoční vyjádření vzájemné blízkosti. V interakci s otcem jsme zaznamenali vyšší podíl očního kontaktu a nižší podíl manipulace s hračkou. Tento výsledek může naznačovat fakt, že otcové bývají pro syny jakousi autoritou, od které se „učí“ pozorováním a jsou tedy i méně aktivnější během samotné hry.

Můžeme tedy říci, že se objevily určité trendy a to jak na straně matky, otce i dítěte, ale při vzorku třiceti dětí by jakékoliv obecné závěry nevyhnutelně působily spekulativně.

Je samozřejmě na místě si uvědomit několik důležitých skutečností. Pro dítěte je do značné míry ovlivněn jeho momentální psychickou i fyzickou kondicí. Fakt, že jsme děti natáčeli na kamery, mohl být stresující a ovlivnit projevy chování nejen dětí, ale i matek a otců. Tuto případnou intervenující proměnou jsme se snažili částečně

eliminovat tím, že jsme natáčeli v domácím prostředí. Vedle toho je zde osoba posuzovatele, který i přes snahu, nevyhnutelně vnáší do vyhodnocování svůj subjektivní pohled, který také může ovlivnit výsledky pozorování.

7. Závěr

Tato práce vznikla jako součást grantového projektu. Jejím cílem je přispět k problematice rané interakce rodič – dítě. Jedná se o téma, kterému je v současné době věnována značná pozornost a které má, podle mého názoru, i svoji budoucnost.

V první části se zaměřuji na teoretickou stránku rané interakce, na kterou nahlížím z hlediska psychoanalýzy. Nejprve zmiňuji základní definice a pojmy, které s danou problematikou souvisí. Dále se věnuji hlavním osobnostem, které přispěli k poznání zákonitostí této interakce. Vedle klasických psychoanalytiků, kteří jako první položili důraz na rané dětství a význam interakce matka – dítě, otec – dítě pro další vývoj, se zaměřuji na jejich pokračovatele, jakými byli např. R. Spitz, M. Mahlerová a D.W. Winnicott a mnozí další. Zvláštní pozornost je věnována J. Bowlbymu a M. D. Salter Ainsworthové, kteří stáli u zrodu teorie citového pouta (attachment). Na základě četných pozorování vymezili základní typy vazeb, které si dítě vytváří s matkou v prvních letech života. Zastávali názor, že tato vazba je určující pro další duševní život jedince a je natolik pevná, že ji lze měnit pouze obtížně. Jednu z podkapitol rovněž tvoří stručný nástin možných příčin narušení této důležité vazby. Na ranou interakci nahlížím z širšího hlediska a proto také uvádím rodinu a její specifika z hlediska rané interakce. V druhé části teoretického oddílu se zaměřuji na vývojovou charakteristiku batolecího věku, který byl předmětem zkoumání v empirické části dizertační práce. Teoretickou část práce uzavírá kapitola týkající se hlavních metod a výzkumů v oblasti raného citového pouta. Cílem této kapitoly je přehledně zmapovat nejdůležitější metody, které byly v této oblasti vyvinuty a to od klasických (Strange Situation Test) po ty

novější (Child Attachment Interview). V části věnované hlavním výzkumům se snažíme zmapovat více než tři desetiletí trvající zájem o tuto problematiku s důrazem na aktuální trendy a oblasti ve kterých výzkum probíhá.

Výzkumná část této práce vychází z teoretické části a zaměřuje se na pozorování chování dětí ve věku 12, 24 a 36 měsíců (+/- 2 měsíce). Natačeli jsme děti na videozáznam, který jsme následně vyhodnocovali, podle předem stanovených kategorií. Vyhodnocování probíhalo elektronicky a to pomocí počítačového systému V.I.P. Stanovili jsme si devět nulových hypotéz, které jsme následně zkoumali pomocí metody ANOVA a to na 5% hladině významnosti. V těch případech, kdy jsme zamítli nulovou hypotézu, jsme zkoumali jednotlivé kategorie prvního řádu a to jak z hlediska dítěte, tak z hlediska rodiče.

Nulovou hypotézu jsme zamítli u hypotéz č. 1 (*interakce matka-dítě a otec-dítě se neliší*), č. 4. (*interakce matka-dcera a matka-syn se s věkem nemění*), č. 5 (*interakce otec-dcera a otec-syn se s věkem nemění*), č. 7 (*interakce syn-matka a syn-otec se neliší*).

V případě hypotéz č. 2 (*interakce matka-syn a otec –syn se neliší*), č. 3 (*interakce matka dcera-otec a otec-dcera se neliší*), č. 6 (*interakce dcera-matka a dcera-otec se neliší*), č. 8 (*interakce dcera-matka a syn-matka se s věkem nemění*) a č. 9 (*interakce dcera-otec a syn-otec se s věkem nemění*) jsme nulovou hypotézu na 5 % hladině významnosti potvrdili.

Můžeme tedy konstatovat, v rámci našeho výzkumného vzorku se potvrdilo, že existuje rozdíl v interakci matka-dítě a otec-dítě. Celkově se ukázalo, že interakce s matkou má dynamičtější povahu, je živější (matky dominují v kategoriích *pohled, fyzický kontakt, vokalizace,*

manipulace s hračkou) a role otce se jeví jako pasivnější (viz. hypotéza č. 1)

Dále můžeme potvrdit rozdíl v interakci matka-dcera a matka-syn a otec-dcera a otec-syn a to v závislosti na věku dítěte, kdy se ukázalo, že matky iniciují více *fyzického kontaktu* se syny než s dcerami. Rovněž jsou aktivnější v *herních aktivitách* se syny než s dcerami. V případě otců jsme došli k závěru, že s rostoucím věkem dívek otcové vykazují více aktivity v oblasti *vokalizace a motoriky* a v případě interakce se syny je tomu přesně naopak (viz hypotéza č. 4 a č. 5).

Důležité rozdíly jsme rovněž zaznamenali v případě interakce syna s matkou a otcem. Ukázalo se, že v interakci syn-matka dominuje *fyzický kontakt*, v případě interakce s otcem pak *oční kontakt* (viz hypotéza č. 7).

Závěrem tedy můžeme říci, že se objevily určité trendy a to na straně matky, otce i dítěte, ale při vzorku třiceti dětí by jakékoliv obecné závěry nevyhnutelně působily spekulativně.

Je samozřejmě na místě si uvědomit několik důležitých skutečností. Pro dítěte je do značné míry ovlivněn jeho momentální psychickou i fyzickou kondicí. Fakt, že jsme děti natáčeli na kamery, mohl být stresující a ovlivnit projevy chování nejen dětí, ale i matek a otců. Tuto případnou intervenující proměnou jsme se snažili částečně eliminovat tím, že jsme natáčeli v domácím prostředí. Vedle toho je zde osoba posuzovatele, který i přes snahu, nevyhnutelně vnáší do vyhodnocování svůj subjektivní pohled, který také může ovlivnit výsledky pozorování.

Přílohy

Příloha č. 1 – kompletní seznam kategorií

Repertoár chování – dítě

vokalizace

- ↳ zvuky
 - ↳ matka
 - ↳ otec
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní
- ↳ mluví
 - ↳ matka
 - ↳ otec
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní

pohled

- ↳ matka
- ↳ otec
- ↳ kamera
- ↳ dveře
- ↳ hračky
 - ↳ telefon
 - ↳ bubínek
 - ↳ tamburína
 - ↳ knížka
 - ↳ omyv.knížka
 - ↳ kostky
 - ↳ kuličky
- ↳ ostatní

fyzický kontakt

- ↳ s matkou
 - ↳ dotýká se matky
 - ↳ dotýká se jí prostřednictvím předmětu
 - ↳ vyhledává matku
 - ↳ choulí se k matce
 - ↳ hladí matku
 - ↳ vrhá se jí do náruče
 - ↳ bere ji za ruku
 - ↳ tahá ji jemně za oděv, aby přilákalo její pozornost

PŘÍLOHY

- ↳ zadržuje ji v pohybu
- ↳ mazlí se s ní
- ↳ přerušuje ji dotykem
- ↳ poplácává ji
- ↳ je dotýkáno matkou
- ↳ je nesenno matkou
- ↳ je očišťováno matkou

↳ s otcem

- ↳ dotýká se otce
- ↳ dotýká se ho prostřednictvím předmětu
- ↳ vyhledává otce
- ↳ choulí se k otci
- ↳ hladí otce
- ↳ vrhá se mu do náruče
- ↳ bere ho za ruku
- ↳ tahá ho za oděv, aby přilákalo jeho pozornost
- ↳ zadržuje ho v pohybu
- ↳ přerušuje ho dotykem
- ↳ mazlí se s ním
- ↳ poplácává ho
- ↳ je dotýkáno otcem
- ↳ je nesenno otcem
- ↳ je očišťováno otcem

postoj

↳ k matce

- ↳ sedí proti matce (u matky)
- ↳ stojí proti matce (u matky)
- ↳ leží proti matce (u matky)
- ↳ je obráceno k matce
- ↳ je na čtyřech proti matce (u matky)
- ↳ je na kolenou
- ↳ je nakloněné k matce (od matky)
- ↳ sklání se k matce
- ↳ je zády k matce

- ↳ k otci
 - ↳ stojí proti otci (u otce)
 - ↳ sedí proti otci (u otce)
 - ↳ leží proti sestře (u otce)
 - ↳ je na čtyřech proti sestře (u otce)
 - ↳ je na kolenou
 - ↳ sklání se k němu
 - ↳ je nakloněné na otce
 - ↳ je obráceno k otci
 - ↳ je zády k otci

motorika

- ↳ přemísťování k matce
 - ↳ přibližuje se k matce
 - ↳ vzdaluje se od matky
 - ↳ otáčí se k matce
 - ↳ jde k matce
 - ↳ leze k matce
 - ↳ chodí s matkou
- ↳ přemísťování k otci
 - ↳ přibližuje se k otci
 - ↳ vzdaluje se od otce
 - ↳ otáčí se k otci
 - ↳ jde k otci
 - ↳ leze k otci
 - ↳ chodí s otcem

- ↳ ostatní
 - ↳ přibližuje se
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ vzdaluje se
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ sedí na zemi
 - ↳ zvedá se
 - ↳ obrací se k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ jde k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ leze k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ je mimo záběr
- ↳ postoje
 - ↳ zvedá hlavu
 - ↳ padá
 - ↳ ztrácí rovnováhu
 - ↳ dupe

pozornost-emoce

- ↳ pláč, slzy
 - ↳ pláče
 - ↳ protestuje
 - ↳ křičí
- ↳ mimika
 - ↳ gesta
 - ↳ usmívá se
 - ↳ směje se
 - ↳ dělá grimasy
 - ↳ tleská

manipulace s hračkou

(hračky: telefon, tamburína, bubínek, kuličky, knížka, omyvatelná knížka, kostky)

- ↳ dotýká se ji
- ↳ daruje ji
 - ↳ otec
 - ↳ matka
- ↳ bere si ji od
 - ↳ otec
 - ↳ matka
- ↳ telefonuje
- ↳ točí s ní
- ↳ schovává ji
- ↳ tlačí ji na
 - ↳ otec
 - ↳ matka
 - ↳ zem
- ↳ zvedá ji
- ↳ bouchá s ní o jiný předmět
- ↳ dává ji na
 - ↳ otec
 - ↳ matka
 - ↳ zem
- ↳ třese s ní
- ↳ objímá ji
- ↳ přibližuje se k ní
- ↳ hraje na ni
- ↳ přemísťuje ji
- ↳ nosí ji
- ↳ poráží ji
- ↳ ničí ji
- ↳ strká si ji do pusy
- ↳ hází s ní na
 - ↳ otec
 - ↳ matka
 - ↳ zem
 - ↳ vzduch
- ↳ táhne ji
- ↳ nechá ji spadnout
- ↳ hladí ji
- ↳ nadzvedává ji
- ↳ drží ji

PŘÍLOHY

- ↳ vytáčí telefonní číslo
- ↳ přemisťuje jednotlivé kuličky
- ↳ bouchá s ní o jiné hračky
- ↳ drží ji směrem k
 - ↳ otec
 - ↳ matka
- ↳ ukazuje ji
 - ↳ otec
 - ↳ sestra
- ↳ nechává ji
- ↳ otevírá ji
- ↳ obrací stránky
- ↳ dává ji k ostatním hračkám
- ↳ zavírá ji
- ↳ hází kostky dovnitř

Repertoár chování - matka

vokalizace

- ↳ zvuky
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní
- ↳ mluví
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní

pohledy

- ↳ dítě
- ↳ otec
- ↳ hračky
- ↳ dveře
- ↳ kamera
- ↳ ostatní

fyzický kontakt

- ↳ dotýká se dítěte
- ↳ dotýká se prostřednictvím předmětu
- ↳ vyhledává dítě
- ↳ choulí se k dítěti
- ↳ hladí dítě
- ↳ vrhá se mu do náruče
- ↳ bere ho za ruku
- ↳ tahá ho za oděv aby přilákala jeho pozornost
- ↳ zadržuje ho v pohybu
- ↳ mazlí se s ním
- ↳ přerušuje ho dotykem
- ↳ poplácává ho
- ↳ je dotýkána dítětem
- ↳ je očišťována dítětem

postoj

- ↳ k dítěti
 - ↳ sedí proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ stojí proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ leží proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ je obrácena k dítěti
 - ↳ je na čtyřech proti dítěti (u dítěte)

- ↳ je na kolenou
- ↳ je nakloněna k dítěti (od dítěte)
- ↳ sklání se k dítěti
- ↳ je držena dítětem za ruku
- ↳ je zády k dítěti

motorika

- ↳ přemísťování k dítěti
 - ↳ přibližuje se k dítěti
 - ↳ vzdaluje se od dítěte
 - ↳ otáčí se dítěti
 - ↳ jde k dítěti
 - ↳ leze k dítěti
 - ↳ chodí s dítětem

- ↳ ostatní

- ↳ přibližuje se
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
- ↳ vzdaluje se
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
- ↳ sedí na zemi
- ↳ zvedá se
- ↳ obrací se k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
- ↳ jde k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
- ↳ leze k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
- ↳ je mimo záběr

- ↳ postoje

- ↳ zvedá hlavu
- ↳ padá
- ↳ ztrácí rovnováhu
- ↳ dupe

pozornost-emoce

- ↳ pláč, slzy
 - ↳ pláče
 - ↳ protestuje
 - ↳ křičí
- ↳ mimika
 - ↳ gesta
 - ↳ usmívá se
 - ↳ směje se
 - ↳ dělá grimasy
 - ↳ tleská

manipulace s hračkou

(hračky: telefon, tamburína, bubínek, kuličky, knížka, omyvatelná knížka, kostky)

- ↳ dotýká se jí
- ↳ daruje jí
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
- ↳ telefonuje
- ↳ bere si jí od
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
- ↳ točí s ní
- ↳ schovává jí
- ↳ tlačí jí na
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
 - ↳ zem
- ↳ zvedá jí
- ↳ dává jí na
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
 - ↳ zem
- ↳ třese s ní
- ↳ objímá jí
- ↳ přibližuje se k ní
- ↳ hraje na ni
- ↳ přemísťuje jí
- ↳ nosí jí
- ↳ poráží jí
- ↳ ničí jí
- ↳ strká si jí do pusy

PŘÍLOHY

- ↳ hází s ní na
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
 - ↳ zem
 - ↳ vzduch
- ↳ táhne ji
- ↳ nechá ji spadnout
- ↳ hladí ji
- ↳ nadzvedává ji
- ↳ drží ji
- ↳ vytáčí telefonní číslo
- ↳ přemísťuje jednotlivé kuličky
- ↳ bouchá s ním o jiné hračky
- ↳ drží ho směrem k
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
- ↳ ukazuje ji
 - ↳ dítě
 - ↳ otec
- ↳ nechává ji
- ↳ otevírá ji
- ↳ obrací stránky
- ↳ dává ji k ostatním hračkám
- ↳ zavírá ji
- ↳ hází kostky dovnitř

Repertoár chování - otec

vokalizace

- ↳ zvuky
 - ↳ dítě
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní
- ↳ mluví
 - ↳ dítě
 - ↳ hračka
 - ↳ ostatní

pohledy

- ↳ dítě
- ↳ hračky
- ↳ dveře
- ↳ kamera
- ↳ ostatní

fyzický kontakt

- ↳ s dítětem
 - ↳ dotýká se dítěte
 - ↳ dotýká se prostřednictvím předmětu
 - ↳ vyhledává dítě
 - ↳ choulí se k dítěti
 - ↳ hladí dítě
 - ↳ vrhá se mu do náruče
 - ↳ bere ho za ruku
 - ↳ tahá ho za oděv aby přilákala jeho pozornost
 - ↳ zadržuje ho v pohybu
 - ↳ mazlí se s ním
 - ↳ přerušuje ho dotykem
 - ↳ poplácává ho
 - ↳ je dotýkán dítětem
 - ↳ je očišťován dítětem

postoj

- ↳ k dítěti
 - ↳ sedí proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ stojí proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ leží proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ je obrácen k dítěti
 - ↳ je na čtyřech proti dítěti (u dítěte)
 - ↳ je na kolenou
 - ↳ je nakloněn k dítěti (od dítěte)

PŘÍLOHY

- ↳ sklání se k dítěti
- ↳ je držen dítětem za ruku
- ↳ je zády k dítěti

motorika

- ↳ přemísťování k dítěti
 - ↳ přibližuje se k dítěti
 - ↳ vzdaluje se od dítěte
 - ↳ otáčí se k dítěti
 - ↳ jde k dítěti
 - ↳ leze k dítěti
 - ↳ chodí s dítětem
- ↳ ostatní
 - ↳ přibližuje se
 - ↳ vzdaluje se
 - ↳ od hraček
 - ↳ ostatní
 - ↳ sedí na zemi
 - ↳ zvedá se
 - ↳ obrací se k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ jde k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ leze k
 - ↳ hračky
 - ↳ ostatní
 - ↳ je mimo záběr
- ↳ postoje
 - ↳ zvedá hlavu
 - ↳ padá
 - ↳ ztrácí rovnováhu
 - ↳ dupe

pozornost-emoce

- ↳ pláč, slzy
 - ↳ pláče
 - ↳ protestuje
 - ↳ křičí
- ↳ mimika
 - ↳ gesta
 - ↳ usmívá se
 - ↳ směje se
 - ↳ dělá grimasy
 - ↳ tleská

manipulace s hračkou

(hračky: telefon, tamburína, bubínek, kuličky, knížka, omyvatelná knížka, kostky)

- ↳ dotýká se jí
- ↳ daruje jí
 - ↳ dítě
- ↳ telefonuje
- ↳ bere si ji od
 - ↳ dítě
- ↳ točí s ní
- ↳ schovává jí
- ↳ tlačí ji na
 - ↳ dítě
 - ↳ zem
- ↳ zvedá jí
- ↳ dává ji na
 - ↳ dítě
 - ↳ zem
- ↳ třese s ní
- ↳ objímá jí
- ↳ přibližuje se k ní
- ↳ hraje na ni
- ↳ přemísťuje jí
- ↳ nosí jí
- ↳ poráží jí
- ↳ ničí jí
- ↳ strká si ji do pusy
- ↳ hází s ní na
 - ↳ dítě
 - ↳ zem
 - ↳ vzduch

PŘÍLOHY

- ↳ táhne ji
- ↳ nechá ji spadnout
- ↳ nadzvedává ji
- ↳ drží ji
- ↳ vytáčí telefonní číslo
- ↳ přemísťuje jednotlivé kuličky
- ↳ bouchá s ním o jiné hračky
- ↳ drží ho směrem k
 - ↳ dítě
- ↳ ukazuje ji
 - ↳ dítě
- ↳ nechává ji
- ↳ hladí ji
- ↳ otevírá ji
- ↳ obrací stránky
- ↳ dává ji k ostatním hračkám
- ↳ zavírá ji
- ↳ hází kostky dovnitř

Příloha č. 2 - fotografie jednotlivých hraček

Seznam použité literatury

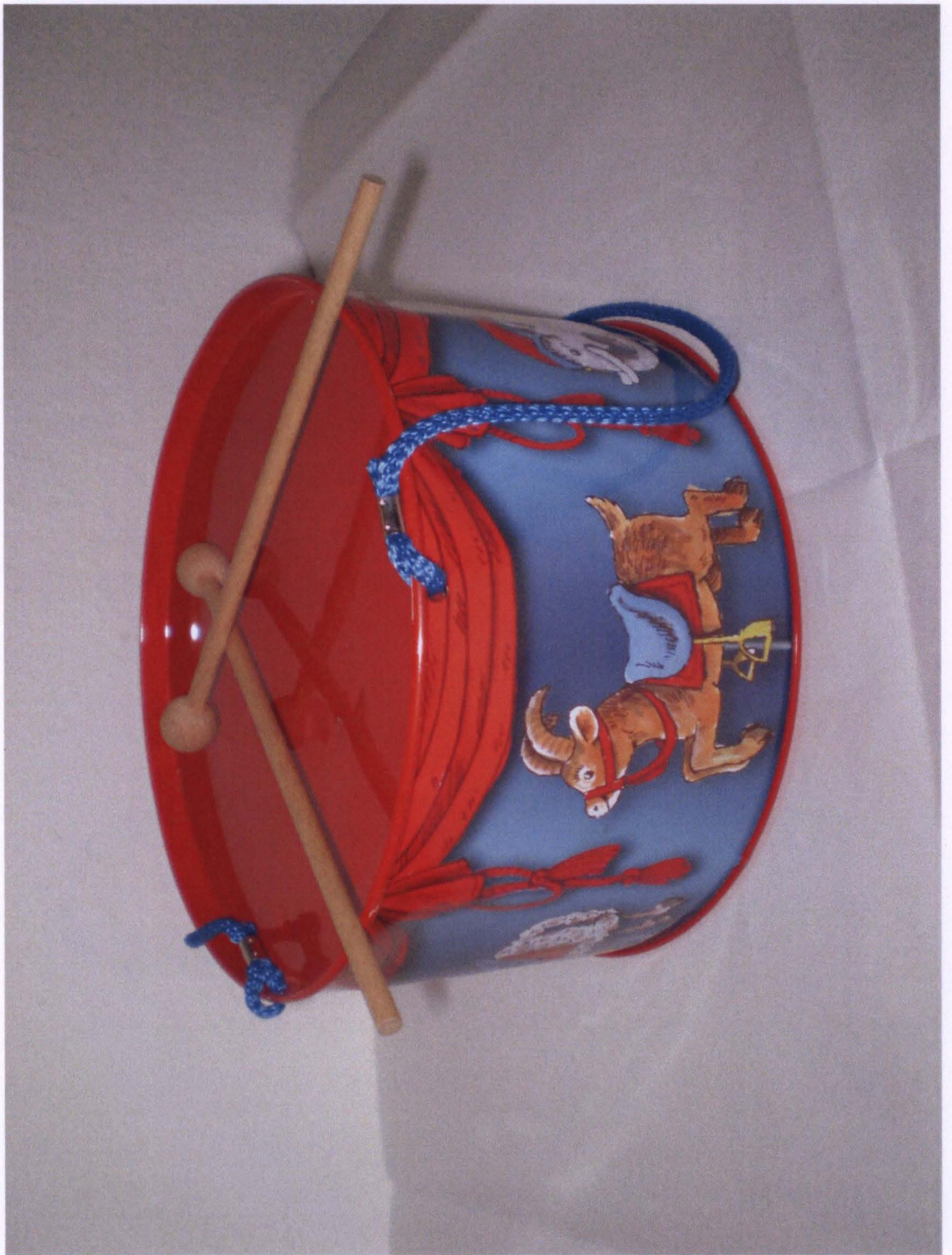
- Balcar, K.:** Úvod do studia psychologie osobnosti, Praha Mach 1991.
- Blancovi, G., R.:** Ego-psychologie: teorie a praxe, Praha Psychoanalytické nakladatelství 1992.
- Blanchard, M., Main, M.:** Avoidance of the Attachment Figure and Social – Emotional Adjustment in Day – Care Infants, *Developmental Psychology*, Vol. 15, No 4, str. 445 – 446, 1979.
- Bowlby, J.:** L'avenement de la psychiatrie développementale a sonné, *Denvenir*, Vol. 4, No. 4, str. 7 – 31, 1992
- Bowlby, J.:** Attachment and Loss, vol. 1. Attachment. Hogarth London 1969.
- Bowlby, J.:** Attachment and Loss, vol. 2 Separation. Hogarth London 1973.
- Bowlby, J.:** Attachment and Loss, vol. 3. Loss, Sadness and Depression. Hogarth London 1980.
- Bowlby, J.:** A secure base. Routledge London and New York 1988.
- Břicháček, V.:** Raný vztah matky s dítětem, *Psychologie Dnes* 1999, roč. XLIII, č. 1, str. 22 – 23.
- Camus Le, J., Zaouche-Gaudron, Ch.:** Otec a socializace nejmenších. *Psychologie dnes* 2000, roč. XLIV, č.1, str. 16-18.
- Carlson, E. A.:** A Prospective Longitudinal Study of Attachment Disorganization/Disorientation, *Child Development* 1998 vol. 69, n. 4, str. 1107-1128.
- Černoušek, M.:** Sigmund Freud – dobyvatel nevědomí, Praha Paseka 1997.
- Dunovský, J., Dytrych, Z., Matějček, Z. a kol.:** Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě, Praha Grada 1995.

- Edited by:** Cassidy J., Shaver, P.R.: Handbook of Attachment. Theory, Research and Clinical Application. The Guilford Press New York and London 1999.
- Edited by:** Lamb, M.E.: The role of the Father in Child Development, John Wiley and Sons USA 1981.
- Erikson, E. H.:** Životní cyklus rozšířený a dokončený, Praha NLN 1999.
- Erikson, E. H.:** Dětství a společnost, Praha Argo 2002.
- Ferjenčík, J.:** Úvod do metodologie psychologického výzkumu, Praha Portál 2000.
- Fitzgerald, H., E., Mann, T., Barratt, M.:** Fathers and Infants. Infant Mental Health Journal 1999, vol. 20 No. 3, str. 213-221.
- Fonagy, P., Target, M.:** Psychoanalytické teorie. Perspektivy z pohledu vývojové psychopatologie, Praha Portál, 2005.
- Franck, D.:** Etologie, Praha Karolinum 1996.
- Fraiberg, S.:** Magické roky, Praha Triton 2002.
- Freud, S.:** Vybrané spisy I., Praha Avicenum 1991.
- Fromm, E.:** Mít nebo být?, Praha Aurora 2001.
- Godard, D.:** Ethologie, psychanalyse: l'attachement?, Devenir, Vol., 4. No. 4, str. 95 – 118, 1992.
- Goldberg, S.:** Attachment and development, Arnold London 2000.
- Harlow, H.:** The nature of love, The American Psychologist 1959, Vol. 13, No 12, str. 673 – 685.
- Holmes, J.:** John Bowlby and Attachment theory, Routledge London and New York 1993.
- Hunt, M.:** Dějiny psychologie, Praha Portál 2000.
- Kotásková, J.:** Analýza dětské hry a její využití ve výzkumu. Čs. psychologie., 1969, č. 5, str. 460 – 473.

- Kotásková, J.:** Socializace a morální vývoj dítěte, Praha Academia 1987.
- Kulísek, P.:** Problémy teorie raného citového přilnutí (attachment), Čs. psychologie 2000, roč. XLIV, č. 5, str. 404 – 423.
- Lamb, M.:** The role of the Father in Child Development, edited by M.E. Lamb, John Wiley and Sons, USA 1981.
- Langmeier, J.:** Vývojová psychologie pro dětské lékaře, Praha Avicenum 1991.
- Lebovici, S.:** La théorie de l'attachement et la métapsychologie freudienne, Denvenir, Vol. 4, No 4, str. 33 – 48, 1992.
- Lisá, L., Kňourková, M.:** Vývoj dítěte a jeho úskalí, Praha Avicenum 1986.
- Lorenz, K.:** Základy etologie, Praha Academia 1993.
- Mahlerová, M.S., Pine, F., Bergmanová, A.:** Psychologický zrod dítěte, Praha Triton 2006.
- Matějček, Z., Langmeier, J.:** Psychická deprivace v dětství, Praha Státní zdravotnické nakladatelství 1963.
- Matějček, Z.:** Dítě a rodina v psychologickém poradenství, Praha SPN 1992.
- Matějček, Z.:** O rodině vlastní, nevlastní a náhradní, Praha Portál 1994.
- Matějček, Z.:** Prvních šest let ve vývoji a výchově dítěte, Praha Grada 2005.
- Mitchell, S. A. :** Ovlivňování a autonomie v psychoanalýze, Praha Triton 2002.
- Mitchell, S. A., Blacková, J. M.:** Freud a po Freudovi, Praha Triton 1999.
- Morris, D.:** Nahá opice, Praha Mladá fronta 1971.
- Nakonečný, M.:** Základy psychologie, Praha Academia 1998.
- Národní zpráva o rodině:** Praha MPSV 2004.

- Papoušek, M., Papoušek, H.:** Intuitive Parenting, in: Handbook of Parenting. Biology and Ecology of Parenting. Editor M. H. Bornstein, Lawrence Erlbaum Associates, vol. II. 1995.
- Piaget, J., Inhelderová, B.:** Psychologie dítěte, Praha SPN 1970.
- Piaget, J.:** Psychologie inteligence, Praha Portál 1999.
- Pilařová, M.:** Nerozumím svému miminku, Psychologie Dnes 2005 č. 5 str. 29- 31.
- Pilařová, M., Kavale, M.:** Možnosti práce s rodiči malých dětí z psychodynamického hlediska, in: sborník Raný vývoj a možnosti rané intervence, Praha Futurum 2001.
- Prior, V., Glaser, D.:** Understanding Attachment and Attachment disorders. Theory, Evidence and Practice, Jessica Kingsley Publishers London and Philadelphia 2006.
- Příhoda, V.:** Ontogeneze lidské psychiky, Praha SPN 1977.
- Radimská, M.:** Primární vazba a problematika jejího výzkumu, diplomová práce (vedoucí doc. PhDr. L. Šulová) 2002.
- Říčan, P.:** Cesta životem, Praha Panorama 1989.
- Říčan, P., Krejčířová, D. a kol.:** Dětská klinická psychologie, Praha Grada 1997.
- Satirová, V.:** O rodině, Praha Knižní klub 1994.
- Sayersová, J.:** Matky psychoanalýzy, Praha Triton 1999.
- Sobotková, D., Dittrichová, J.:** Hra ve vývoji dětí v prvním roce života, Praha Grada 2006.
- Steele, H., Steele, M., Fonagy, P.:** Associations among Attachment Classification of Mothers, Fathers and Their Infants. Child Development 1996, No. 67, str. 541-555.
- Šulová, L., Zaouche-Gaudron, Ch.:** Předškolní dítě a jeho svět, L'enfant d'âge préscolaire et son monde, Praha Karolinum 2003.

- Šulová, L.:** Raná interakce dítěte s rodiči, AUC, Studia Psychologica IX, Philosophica et Historica 4, Karolinum 1998.
- Šulová, L.:** Význam raných interakcí pro další psychický vývoj dítěte. habilitační práce 2004.
- Šulová, L.:** Partnerské vztahy, manželství a rodičovství, in: Sborník XV. Celostátního kongresu v sexuální výchově v ČR, SPRVS, Pardubice 2007 str. 137-151.
- Šulová, L.:** Raný psychický vývoj dítěte, Praha UK Karolinum 2005.
- Švancara, J.:** Diagnostika psychického vývoje, Praha Avicenum 1980.
- Van Ijzendoorn, M. H., Scheungel, C., Bakermanns-Kranenburg, M. J.:** Disorganized attachment in early childhood: meta-analysis of precursors, concomitants and sequelae. Development and Psychopathology 1999, vol. 22, str. 225-249.
- Van Ijzendoorn, M.H.:** Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: a meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. Psychological Bulletin, 1995, vol 117, str. 387-403.
- Vágnerová, M.:** Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří, Praha Portál 2000.
- Vavrda, V.:** Otázky soudobé psychoanalýzy, Praha Lidové Noviny 2005.
- Výrost, J., Slaměník, I.:** Aplikovaná sociální psychologie I., Člověk a sociální instituce, Praha Portál 1998.
- Winnicott, D. W.:** Lidská přirozenost, Praha Psychoanalytické nakladatelství 1998.

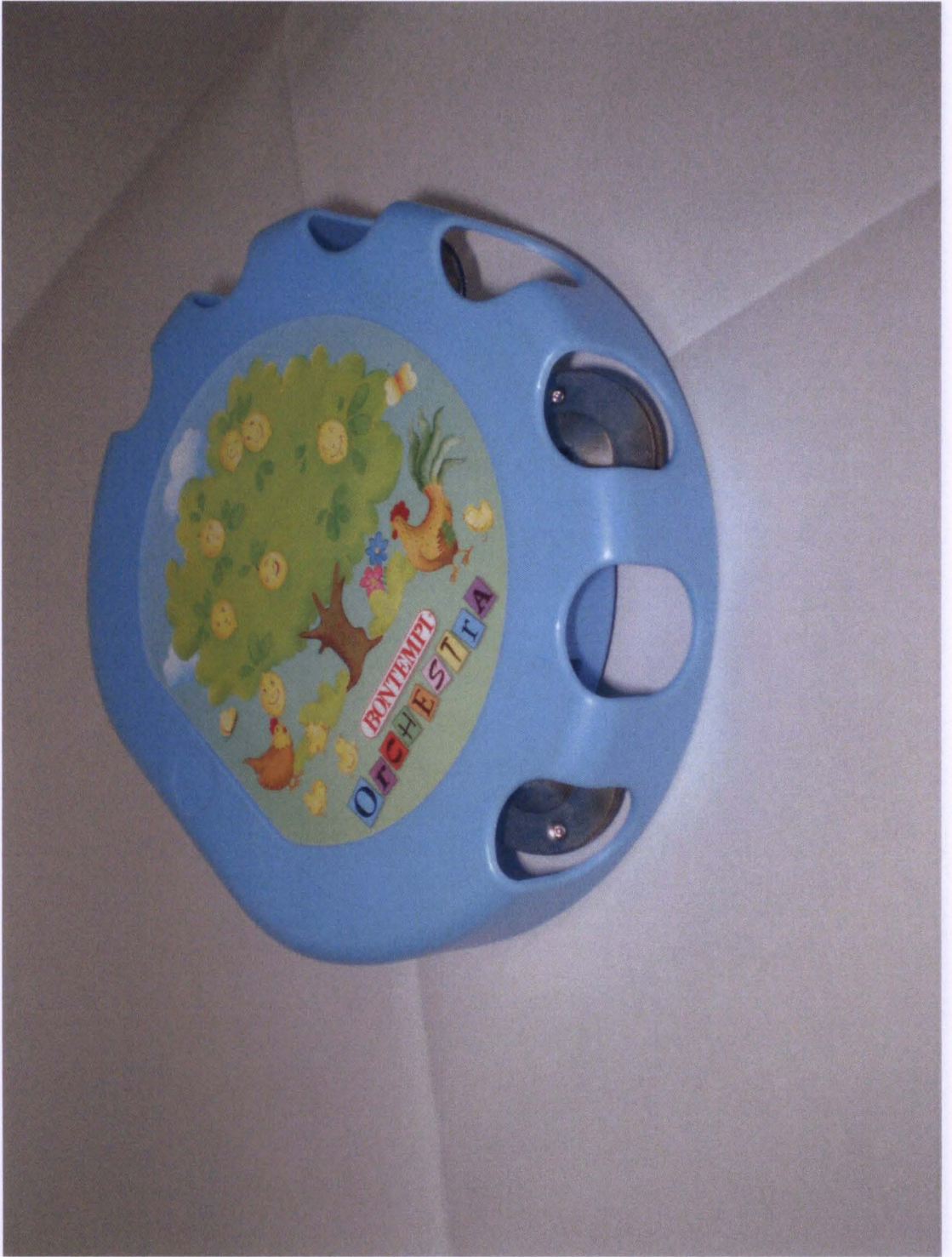

Utíkej, Káčo, utíkej!

Josef Lada

Utíkej, Káčo, utíkej,
honi tě kocour divokej!
Káča utíká, co může,
kocour ji chytit nemůže.

Abstrakt

Tato dizertační práce vznikla jako součást grantového projektu GAČR č. 406/01/220, jehož řešitelkou je doc.PhDr. Lenka Šulová CSc. Teoretická část je rozdělena do šesti kapitol. První kapitola je zaměřena na analýzu interakce rodiče s dítětem z pohledu teorie raného citového pouta. Ve druhé a třetí kapitole se zabýváme interakcí matka-dítě a otec-dítě z pohledu socioemocionálního vývoje. Čtvrtá kapitola je věnována rodině z hlediska rané interakce a také se zde snažíme vysledovat možné příčiny narušení interakce jedince a pečující osoby. Pátá kapitola pojednává o vývoji dítěte v batolecím období. Teoretickou část práce uzavírá kapitola týkající se hlavních metod a výzkumů v oblasti raného citového pouta. Podstatou výzkumné části práce je analýza videonahrávek dětí ve věku 12, 24 a 36 měsíců (+/- dva měsíce) při hře s matkou a otcem v domácím prostředí. Výzkumný vzorek tvoří celkem 30 dětí, z každé věkové kategorie 10 dětí. Nahrávky byly vyhodnoceny z hlediska předem stanovených kategorií (pohled, vokalizace, motorika, fyzický kontakt, manipulace s hračkou, emoce) v počítačovém programu V.I.P. Následně byly stanoveny nulové hypotézy (celkem 9), které jsme testovali pomocí statistické metody ANOVA .

Abstract

This dissertation is a part of the grant task number 406/01/220 of the GAČR (Grant agency of the Czech Republic). The solver of this task is doc. PhDr. Lenka Šulová CSc. The teoretical part of this work is divided in 6 main chapters. The first one is is focused on the analysis of early parent-child interaction from the point of attachment. The second and the third chapter is focused on early interaction of mother-child and father-child. The fourth chapter is dedicated to the family from the point of the early interaction and we also try to define the main reason of the desruption of this early interaction. The fifth chapter is focused on the specifics of toddler's age. The last chapter is dedicated to the main methods and research in the field of attachment. The research of this work consists of an analysis of recorded play interaction of toddlers (age 12, 24, 36 months, +/- 2 moths) at home. The research sample consist of 30 children, 10 from each age . The recorded play interaction were analysed according pre-defined categories (look, vocalisation, manipulation with a toy, physical contact, motorical activity, emotions) in computer programme V.I.P. Then there were set several zero hypotesis (total 9), which were tested by ANOVA statistical method.